

मुखबन्धः ।

कतिपय-वत्सरान् यावत् कलिकाता-विश्व-
विद्यालये संस्कृतमपि द्वितीय-भाषास्थाने प्रवर्त्ति-
तम् ; अतः सर्वेऽप्येव विद्यालयेषु विश्वविद्यालय-
परीक्षा-प्रदानार्थि-समन्वितेषु कतिचित् संस्कृत-
ग्रन्था इदानीमध्याप्यन्ते । सर्वाऽप्येव भाषासु
अन्तःप्रवेशलाभमभिलषतां, तत्तद्भाषिक-गद्य-रचि-
तेषु सरलेषु केषुचिदुपाख्यान-पुस्तकेषु स्वयमे-
वाऽनुशीलनं प्रतिभाति नितान्तमावश्यकत्वेन ।
संस्कृते च तादृशा गद्य-ग्रन्था अतीव विरलाः ।
ये तु पञ्चतन्त्र-हितोपदेशादयो विद्यन्ते, ते चांशत
ऋजुपाठेष्वन्तर्निविष्टतया अध्यापक-सकाश एव
पठिता भवन्ति ; ये च कादम्बरी-दशकुमार-वास-
वदत्ताप्रभृतयः सन्ति—तेषां रचना प्रगाढ़ा,
दुरुह्या, वर्त्तमान विश्वविद्यालयच्छात्राणामनेकेषां
दुरधिगम्या च ; अतः विश्वविद्यालय-परीक्षा-
प्रदानार्थिनो विनाऽपि परस्य साहाय्येन स्वयमे-
वाऽध्येतुं शक्यन्तीत्यभिप्रेत्य महभारतीयं प्रथितमेव

नलोपाख्यानं गद्येन मया परिवर्तितम्—प्रका-
शितञ्चेदं 'दमयन्ती' नामधेयेन ; यद्येतत्-पाठेन
स्वल्पोऽप्युपकारलाभो भवेदध्येतृणां तदैव कृतार्थतां
लभेयम् ।

अमप्रमादादिजास्तु दोषाः संशोधनीयाः सुधी-
भिर्विनयाञ्जलियाचितैरित्यलम् ।

वृद्धरामपुरविद्यालयम्
माघस्य १२ शुक्ल दिने
संवत् १९२५ ।

श्रीरामगति शर्मणा ।

गुह्यपत्रम् ।

पृष्ठा	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४	७	मुष्णन्ती	मुष्णती
१३	११	अनन्तनं	अनन्तरं
३६	३	भल्लका	भल्लूका
३७	५	सप्यश्च	मप्यश्च
३७	५	नाम्संहस	नाम् ; सहस
३८	६	द्रक्षामि	द्रक्ष्यामि
३८	१५	अमुस्मिन्	अमुस्मिन्
३९	१६	निन्नधेषु	निषधेषु
३९	१७	र्योवीर	र्योवीर .
३९	२१	हत	हत
४६	२१	जगामः	जगाम
४७	१४	मार्त्तण्ड	मार्त्तण्डे
५०	३	दिवस्त्रतः	दिवस्त्रतः

मुखबन्धे

१	१७	महभार	महाभार
२	४	लभेयम्	लभेय ।

दमयन्ती ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यद्गुयादनिलो वाति वाहिवाहः प्रवर्धति ।

सूर्यस्तपति वह्निश्च ज्वलतीशं नमामि तम् ॥

आसीत् पुरा निषधेषु सत्य-धर्म-परायणः परम-
रूपवानऽश्व-शास्त्र-कुशलो वेदविहित-क्रिया-परः
अतीव शूरः, सुरपतिरिव देवानाम् आदित्य इव
तेजस्विनां मानवानामग्रगणनीयः सर्वगुणालङ्कृतो
वीरसेनसुतो राजा नलो नाम । आसीच्च तस्मि
न्नेव समये विदर्भेषु तथैव रूपौदार्यसर्त्ताद्युपेतो
भीमपराक्रमो भीमाभिधेयो नरपतिः । सचाऽ-
प्रजाः प्रजार्थं सुसमाहितः सर्वदैव परं यत्न-
मकरोत् । तमेकदा दमनो नाम दोस्ततेजा ब्रह्मर्षि-
रभ्यागच्छत् ; अतिथिसेवाविधिञ्छु राजा प्रजा-

दमयन्ती ।

कामनया महिष्या सह तमत्यर्थं तोषयामास ।
तोषितश्च ब्रह्मर्षिं स्तस्मै वरं ददौ ; तद्वरेण राज्ञी
दमयन्तीनाम्नी दुहिता, दम-दान्त-दमननामानः
सर्व-गुणसम्पन्ना स्तनयाश्च तयो जज्ञिरे ।

दमयन्ती तु सितपद्मोद्या शशिकलेव दिने दिने
परिवर्द्धमाना रूपेण गुणेन च लोकेषु परां ख्याति-
मवाप ; क्रमशो यौवनपदवीमवतीर्णा च दीर्घकेशी
विशालनयना सुमध्यमा सर्वावयवाऽनवद्या सर्वाभ-
रण-भूषिता पृथिव्यां ललना-जन-ललाम-भूता बभूव ;
न देवेषु न गन्धर्वेषु न यक्षेषु न चोरगेषु—कैव-
कथा मानुषेषु—समदृश्यत काचिदङ्गना तादृग-
तीवरूपसम्पन्ना । किम्बहुना तथाऽनुपमरूप-
लावण्यतया दिवौकसामपि मानसान्याचकर्ष सा
सुन्दरी वसुधातलस्था ।

निषधाधिपति नैलश्च मनसिज इव मूर्त्तिमान्
रूपेण जगत्यामप्रतिमो बभूव । अथ तस्य रूपं
शीलं शीर्षं विद्याच्च सततमितस्ततः कथयतो जन-
ब्रजादुपश्रुत्य मानसमभूद् भैम्या स्तस्मिन्नतीवानु-
षक्तम् । नलोऽपि तां सर्वथाऽऽत्मनोऽनुरूप-
रूप-गुण-शालिनीमाकर्ण्य मनसा तामेव कृतवान्
हृदयेश्वरीं ।

एवमन्योन्य मद्दृष्टयो रण्यनुरागे बद्धाङ्गुरे,
 एकदा तु निषधेश्वरो रहसि दमयन्ती-चिन्तया-
 ऽऽत्मानं विनोदयितुकामः शुद्धान्त-समीप-गं रमणीय
 सुद्यानं प्रविवेश । तत्र स जातरूप परिष्कृतान् विच-
 रतो हंसानऽवलोक्य कौतुकाऽऽकुलित-हृदयः करे-
 णैकं जग्राह । स तु गृहीतमात्रो हेम-विहङ्गमी
 मानुषवाचा विस्माययन् आरभताभिधातुम्—
 “राजन् ! माबधो मीं—प्रियं ते करिष्यामि । अहं
 लोक-लोचन-चन्द्रिकाया विदर्भ-राज-तनूजाया दम-
 यन्त्याः सकाशे त्वां तथा वर्णयिष्ये, यथा सा त्वदन्यं
 पुरुषं चक्षुषाऽपि नालोकयिष्यतीति” राजा तमुत्-
 ससर्ज । अथ ते समुत्पत्य विहङ्गमा विदर्भं पर्थ्य-
 गच्छन् निपेतुश्च विदर्भनगरीं प्राप्य अन्तिके
 दमयन्त्याः ।

सा तु प्रमद-वन-स्था राज-बाला सखी-गण-सं-
 वृता चामीकर-चारूनऽवलोक्य तान् विचित्र-विह-
 गान् समुत्पन्न-कुतूहला ग्रहीतुं ग्रहमकरोत् ।
 हंसास्तु कन्याभि स्ताभि रेकैःकशः समनुद्गता उत्प्लु-
 त्योत्प्लुत्य प्रमद-वन-मध्ये सर्वतः परिक्रमितुमारेभिरे ।
 यन्तु दमयन्ती समुपाधावत् स च क्रमेण गत्वा
 निर्भक्षिकं स्थानं मानुषी मवलम्ब्य गिरं दमयन्तीं

दमयन्ती

व्याजहार “राजपुत्रि ! विमुच्यतां मद्ग्रहण-प्रयासः
श्रूयताञ्च यत् त्वामभिदधामि—अस्ति निषधेषु
नलाभिधियो नरपतिः—स च रूपेण कलङ्क-रहितः
कलाधर इव, बुद्ध्या वहस्पतिरिव, विक्रमेण च सुर-
पतिरिव राजते ; न सन्ति मानवाः पृथिव्यां तस्य
समाः, अतो यदि तस्य भार्या भवेः, तदा भवति
सफलं ते रूपमिदं मलौकिकं—जन्म च ; वयं हि
नानादेशान् परिभ्रमन्तो दृष्टवन्तो देव-गन्धर्व-
मनुष्योरगान् बहूनेव, न तु कदापि कुत्रापि लोके
तादृशं पुरुषं ; त्वं हि नारीणां रत्नं, सोऽपि पुरु-
षेषु ; अतो योगइव मणि-काञ्चनयोः भवतु युवयोः
समागमः सर्व्वेषां सुखाय” एवमुक्ता तु मरालेन
‘ममापि वृत्तान्तं कथय नलाय’ इत्यादिदेशं तं
मरालगामिनी । सोऽपि पुनरागम्य निषधं सर्व्वं
नलाय निवेदयामास ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रुत्वा तु सर्व्वमुदन्तं मुदक-चर-मुखा दुच्छलितं
नृपति-बालायाः सुख-सागरेण । सा तु तदारभ्य

कथं तं पश्येयं ! कदा तद्वचन माकर्णयेयं ! केनीपाये
नास्मै शरीरं समर्पयेयं ! अपि स मां गृह्णीयात् !
अप्यहं तदर्थं मिव सोऽपि मदर्थमुन्मना भवेत् !
एवम्भूते रन्यैश्च वासना-सहस्रै रहर्निशं यार्पित-
वती ; अनवरत-तच्चिन्ता-परतया च प्रजागर-कृशा
क्षामेक्षणा क्षामदेहा च नाऽऽहारविहारेष्वपि स-
मध्यगच्छत् कामपि रतिं ; क्रमशो विवर्ण-वदना
मुन्मत्त दर्शनाच्च मोहोऽपि कदाचिदाक्रान्तवान्
राजनन्दिनीम् ।

अथता मसुस्था मोदृशाकाराच्च विलोका सखी-
गणो न्यवेदय दिङ्गितै विदर्भाधिपतये । राजा तु
श्रुत्वा, कथं ईदृगसुस्था मे तनूजा जाता ? रोगो
मनस्तापो वा—किमस्य कारणं भवेत् ? कथ-
मेतत् प्रतिकुर्यां ? इत्यादि बहुधा विचिन्तयन्,
अनुस्मृत्य दुहितु रधिगतयौवनत्वं स्वयंवरायै यत्न-
मकरोत्, निमन्त्रयामास च नाना-दिगन्त-वास्तव्यान्
प्रथितान्वय-सम्भवान् अनेकानऽवनीभुजान् विदर्भा-
गमनाय । ते तु विश्रुत-रूप-गुणाया रमणी-रत्न-भू-
ताया दमयन्त्याः स्वयंवर माकर्ण्य त्वरमाण-हृदयाः
सत्वर मेव हस्त्यश्च-रथ-निवहेन च्छादयन्तो वर्तमानि
विदर्भं सुपगन्तु मारेभिरे । भीमोऽपि व्यय-मुक्त-

हस्तो विधाय तेषां यथायथ मर्हणां न्यवेशयत् तान्
पराङ्मुखोपकरण-सम्भूतेषु रमणीयेषु गृहेषु ।

एतस्मिन्नेव समये देवर्षी, नारदः पर्वतस्थ,
यदृच्छया पर्यटन्ती जग्मतु भूलोकात् देवराज-
भवनम् । महेन्द्रस्तु विधिवत् संपूज्य तौ महाव्रतौ
तयो भुवनस्य चाऽनामयं पृष्टवान्, प्रत्युक्तश्च नार-
देन ; त्रिदिवनाथ ! अवगच्छाऽऽवयोः सर्वतो
वार्त्तं, धरणीश्वरांश्च धरायां कुशलिनी जानी-
हीति । पुनरपि तं शक्रः पृष्टवान् देवर्षे ! ये
हि महीजसो मानधनाः पृथिवीपाला विगृह्य
धर्मेण युद्धेनाऽपराङ्मुखाः शस्त्र-मुखाऽऽहत-जीविता
भवन्ति, प्राप्नुवन्ति ते मदीयेऽस्मिन् भवने सादर
मातिथ्यं, भवति चायं लोकस्तेषां मत्तयाय—
क्व गता इदानीं ते शूराः क्षत्रियाः ? कथञ्च न
पश्यामि तानत्राऽऽगच्छतो मे प्रियातिथीन् ?
“आकर्ण्यतां मघवन्” उवाच नारदः “येन
कारणेन महीक्षितोऽत्र न दृश्यन्ते ;—विदर्भाधिपते
भीमस्य दुहिता दमयन्तीति विश्रूयते, सा तु रूपेण
सर्वाः सीमन्तिनीः पृथिव्या मतिशयितवती ।
तस्याः स्वयंवरः सम्प्रति भविता, तत्रैव सर्वे
राजानो राजपुत्राश्च विस्मृत-सर्व-कार्याः काम-

युन्त स्तामेव रमणीरत्नभूतां गच्छन्ति, अतो न विद्यते लोकेषु समरस्य वार्त्ताऽपीति” । एतस्मिन्नेव कथ्यमाने वक्त्रिपुरोगमा लोकपाला स्तत्रैवाजग्मुः, शुश्रुवुश्च नारदमुखात् दमयन्ती-गतं सर्वं वृत्तान्तं, ईदृश्च सर्वेऽपि परम-प्रहृष्टाः स्वयंवर-गमनाय, चेलुश्च तत्क्षणमेव सगणाः सवाहनाश्च विदर्भाभिमुखम् ।

अथ गच्छन्तस्ते विमानेन, मूर्त्तिमन्तं मन्मथमिव तेजसा भ्राजमानं ददृशुः स्वयंवरार्थमेव चलितं भूतले नलं राजानं । तस्य रूपसम्पदं मवेक्ष्य विस्मिता विहत-दमयन्ती-लाभाशाश्च विष्टभ्य विमानान्यन्तरीक्षे, अवतीर्य च नभस्तलादाचख्युः “भो भो निषधराजेन्द्र नरोत्तम नल ! विधेहि किञ्चिदस्माकं साहाय्यं, परिगृह्णाण दौत्यं कस्मैचित् कार्यायेति” स तु श्रुत्वैव “करिष्ये” इति प्रतिज्ञाय कृताञ्जलिरभ्युपेत्य पृष्ठवान्—“कान् पुनरत्रभवतोऽर्वीक्षामि ? को मां दौत्यार्थं नियोजयति ? किंवा कर्त्तव्यं मयेति । प्रत्युवाच मधवा—दमयन्त्यर्थं गच्छतोऽस्मान्ऽमरान्ऽवेहि—अहमिन्द्रः, अयमग्निः, एष यमः, असौ च वरुणः । त्वन्तु दमयन्तीसकाशं गत्वा कथय यन्महेन्द्राद्या लोक-

पालाः स्वयंवरदिदृक्ष्वः सभां यान्ति, प्राप्तुमभि-
 लषन्ति च त्वाममरगर्भाभां । यस्तेषां तुभ्यं रोचते,
 तस्मै एवाऽस्माकमन्यतमस्मै पतित्वे वरयस्वेति । स
 त्वदंभान्तइव प्राञ्जलिरब्रवीत् भगवन् ! अमुमेवार्थ-
 मुद्दिश्य प्रयान्तं मां मैवं वक्तुमर्हति ; कीहि पुमान्
 मनोरथप्रियां शक्नोति परार्थमौदृशमभिधातुं ?
 तत् क्षमध्वं ममामराः ! अन्यं कमपि कार्येऽस्मिन्
 नियोजयत, एष वः शिरसाऽञ्जलिरिति । देवा
 ऊचुः—राजन 'करिष्ये' इति प्रथमं प्रतिश्रुत्य मैवं
 वक्तुमर्हसि—त्वं हि लोकैः सत्यव्रत इति गीयसे । स
 तु ब्रीडित इव तथेति स्वीचकार अब्रवीच्च देवेश !
 कन्यान्तःपुरवेशमानि अवश्यं सुरक्षितानि भवि-
 यन्ति, कथमहं तत्र प्रवेक्ष्यामि ?—महरेणाऽवा-
 रितः प्रवेक्ष्यसीति शक्रस्तं प्रतिजगाद ।

अथ महोजेश्वरः प्रणम्य तान् सुरेश्वरान्
 चचाल भीमनरेन्द्रभवनं, प्राविशत् कन्यान्तःपुरं,
 व्यलोकयच्च तत्र अनवद्यसर्वाङ्गसुन्दरीं सर्वालङ्कार-
 शोभितां सखी-गण-समावृतां राजनन्दिनीं दम-
 यन्तीं । दृष्ट्वैव तां लावण्य-सागर-सन्तारिणी मति-
 मात्रमुन्मत्ता बभूव राजपुत्रः, न्यवारयच्च वशित्वाद्
 दौत्यभङ्गभयाच्च आत्मनो मानस-विकारम् ।

अथ ता अदृष्ट-पूर्व-पुरुष-वर-सन्दर्शनेन स-
 भ्रान्ता वराङ्गनाः सहसा समुत्तस्थुरासनेभ्यः,
 चिन्तयामासुश्च मनसि—अहो पुरुषरत्नस्य रूपं ।
 अहो लावण्यं ! अहो गान्भीर्यं !—कोऽयं भवेत् !
 देवः—यंचः—गन्धर्वो वेति ; न तु लज्जावत्यः
 तस्य रूपेणाऽलौकिकेन धर्षिताश्च शक्नुवन्ति स्म कि-
 च्चन व्याहर्तुं । अथ तासां दमयन्ती लज्जा-
 सभ्रमविधुराऽपि, समुचितं गृह-समागत-जनस्य
 सम्भाषणमिति गद्गद-कण्ठ-स्वरम् आरभत प्रष्टुं
 कोकिलकलभाषिणी ; कस्त्वमसि वीर ? कथ-
 मागतोऽसि मङ्गवनम् ? केन वा कारणेन लक्षि-
 तोऽसि नान्यैः ? सुरक्षितं हि मदीयं प्रकोष्ठं,
 राजाचोग्रशासन इति । स त्वेवमुक्ती वैदर्भ्या
 प्रत्युवाच, विद्धि मां राजनन्दिनि ! नलं निष-
 धाधिपतिं देवदूतं त्वदर्थमुपेतं ; शक्रोऽग्निर्वरुणो
 यमश्च देवा स्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति, वरय तेषामन्य-
 तमं सुन्दरि भर्तारं, तेषामेव प्रभावेण न लक्षि-
 तोऽहं प्रविशन्, केनापि न निवारितश्च, श्रुत्वेद-
 मिदानीं यथारुचि कुरुष्वेति ।

दमयन्ती तु पूर्वमेव मराल-मुखादाकर्णनदि-
 नादारभ्य नल एव प्रगाढमनुरक्ता आसीत् ; इदा-

नोन्तु तं सर्वाकार-मनोरमं नलं प्रत्यक्षीकृत्य हर्ष-
निर्भर-मन्यरा पुलकित-सर्व-काया चरितार्था नयन-
युगलस्य जन्मनश्चात्मनः साफल्यं मेने ; उद्भ्रान्त-
हृदया वेपमाना च देवानाम्प्रार्थनया, नमस्कृत्य
तान् मानसेनैव, विमृज्य च समुचितां शालीनतां
प्राक्रामत वक्तुं—राजन् निषधेश्वर ! यदैव हंसमुखा-
दाकर्णितं, ततः प्रभृत्येव त्वय्येव मया सर्वं सम-
र्पितं ; मम शरीरं मानसं धनं यच्चान्यद्वा विद्यते,
तत् सर्वमेवाधुना त्वदधीनं जानीहि ; त्वद्वासिलो-
भाऽनलेनाऽहं कोटशमन्तर्दक्षे तज्जानात्यन्तर्यामो
भगवानेव ; त्वत्कृते हि मया स्वयंवराऽपदेशेन
राजानः सन्निधापिताः ; किम्वहुना यदि त्वमित्यं
भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि तदा विषं अग्निं जलं
रज्जुं वाऽवश्यमेव अवलम्बिष्ये, एष हि मे स्थिरो
निश्चय इति । स तां प्रत्युवाच—विपरीतमेतत्
राजपुत्रि ! यतो महेन्द्र-प्रभृतीन्ऽवमन्य दिग्वीशान्
मानुषं पतिमिच्छसि ! अतो निवर्त्ततामस्माद्-
दुरध्यवसायात्, प्रवर्त्तताञ्च मतिस्ते महात्मसु लो-
कपालेषु, येषां चरणरजसाऽपि तुल्यो नाहं । मृत्यु-
मिच्छति हि मर्त्यो विप्रियमाचरन्नमर्त्यानां, अत-
स्त्रायस्व भामिनि ! मामात्मानञ्च सुरकोपात्,

वृणीष्व तेषामन्यतमम्, अनुभव च वासांसि विरजांसि, माला अम्लान-कुसुमाः, भूषणानि च कल्पतरु-प्रसूतानि तेषां प्रसादेन । यस्यैव दण्डभयाङ्गीताः सर्वेऽपि जीवाः स्वं स्वं धर्ममनुवर्तन्ते का तं कृतान्तं स्वामिनं नाभिलषेत् ? योहि सङ्कल्प-मात्रेण सर्वान् सरित्सागरादीन् शोषयेद् बर्द्धयेद्वा का तं यादःपतिं पतिं न वरयेत् ? यः खलु रुषित-स्थावरजङ्गमात्मकं समस्तमेव विश्वं क्षणेनैव भस्मीकुर्यात्, का तं कृष्णवर्त्मानं भर्त्तारं नेच्छेत् ? अथ हि देवानपि सर्वानाज्ञां वाहयति, का वा तं शचोपतिं पतित्वेन नाङ्गीकुर्यात् ?

इत्येवमुक्ता नैषधेन “पृथिवीनाथ ! अहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यो देवेभ्यः त्वामेव भर्त्तारं वृणे” इति सनिर्बन्धमालपन्तीं वाष्पाविल-नयनां वेपमानां पुनरप्युवाच राजा दमयन्तीं—किमहं करवाणि कृशोदरि ! कथमहं दौत्येनागत्य विहृत्य नियोक्तृ-णामर्थं, स्वार्थं साधयेयं ? एवं स्वार्थसाधनेन देवेष्वपराधः महानऽधर्मश्च मे सम्पद्यते । तद् यद्येवं कश्चिदुपायः समुद्भाष्येत यत् तादृश-स्वार्थाऽऽचरणे-नाऽप्यधर्मा न मां कलयितुं शक्नुयात्, तदा शक्नोमि त्वन्मतमनुमोदितुं । अथ सा साश्रुनयना

विचिन्त्य क्षणमेकं पुनरपि तं कृताञ्जलिरब्रवीत्,
 नरनाथ ! चिन्तितो मया कश्चिदुपायः, श्रूयतां
 युक्तो न वेति—भवान् देवाश्च महेन्द्रादयः सहिता
 एव सर्वे स्वयंवरभूमिमायान्तु, तत्राहं लोक-
 पालानां सन्निधावेव भवन्तमेव वरिष्ये—नेत्यं
 भवतो भविता कश्चन दोष इति । श्रुत्वैवं नलः
 प्रहृष्टः प्रतिश्रुत्य च तथेति, प्रत्याजगाम तत्र,
 यत्र देवास्तं प्रतीक्षन्ति स्म ; पृष्टश्च तेभ्यो निवेद्य
 सर्वमन्तःपुरगमन-पराऽदर्शन-दमयन्तीसंलापादिकं
 सविस्तरं वृत्तान्तं “प्रमाणमिदानीमत्रभवन्तः”
 इति प्रणम्य विरराम, सहिताश्च सर्वे विदर्भ-
 नगरमाजग्मः ।

तृतीयोऽध्यायः

अथ शुभे काले पवित्रे च मुहूर्त्ते आजुहाव
 राजा भीमः समागतान् भूपालान् स्वयंवराय ।
 ते तु त्वरितास्तत्क्षणमेव दमयन्ती-दर्शन-लालसाः
 समुत्सुक-मानसाः सुरायुध-सदृश-तीरण-रुचिरं

कनकमय-स्तम्भ-राजि-राजितं उपरि विन्यस्त-
विचित्र-चन्द्रातपं लोहित-यवनिका-पिहित-प्रान्तं
श्रेणीबद्ध-मनोरमासन-शोभित-सङ्ख्यातीत-राजमञ्चं
प्रविष्टवन्ती रङ्गम् ; उपविविशुश्च यथायथमासनेषु
सुसंस्कृत-केश-जालाः सुरभि-माल्य-धारिणः श्लक्ष्णा-
म्बर-परिहिता रत्नालङ्कार-भूषिताः । अथ विहित-
स्वयम्बर-वेशा दमयन्ती, मुष्णन्ती प्रभया तेषां
नेत्राणि चित्तानि च सभातलमाजगाम गजेन्द्र-
गामिनौ । येष्वेवावयवेषु तस्याः पतिता राज्ञां
दृष्टिः तत्रैव लग्नाऽभूत् न चान्यतश्चाल ।

अनन्तलं कयाचित् प्रगल्भया प्रतोहार्या सङ्की-
र्त्यमानेषु राज्ञां कुल शील-नामधेयादिषु “मामेव
वरिष्यते—मामेव वरिष्यते” इत्यारूढसङ्ख्याकुलित-
चित्तेषु भूपालेषु राजनन्दिनो हताशता-मलिन-
वदनान् अतिक्रम्य बहुशी राजनन्दनान् ददृशुः कुल-
चित्, सलिल-तरङ्गेषु प्रतिविम्बित-शशधरानिव
नलाकृतोन् निर्विशेष-रूपान् पञ्चपुरुषान् । समीक्ष्य
तु तान् एकरूपान् एकवेशांश्च नाभिज्ञातवती बैदर्भी
कतमस्तेषां निषधराज इति । यं यमेव सा निरी-
क्षते स्म, तं तमेव नलं मेने ; वृद्धेभ्यो यानि तु देव-
लिङ्गानि श्रुतान्यासन्, तान्यऽपि केषुचिदपि तेषु .

भूमावस्थितेषु न लक्षितवती भैमी । अथ सा भय-
 वेपमानाङ्गी विचिन्त्य चिरं, विचार्य च बहुधा,
 देवानेव शरणं आपद्यमाना, नमस्कृत्य च तान्
 कार्थेन वाचा मनसा च भक्तिनम्रमूर्त्तिः कृताञ्जलिः
 वाष्पगद्गदमुवाच “भो भो भगवन्तो देवाः सर्व-
 भूतान्तर्यामिनः ! यदि हंस-वचन-श्रवण-दिनादा-
 रभ्य नल एव मया सर्व्वात्मना पतित्वे वृतः ; यदि
 कायेन मनसा वाचा वा कदाचिदपि निषधराजे
 नाहं व्यभिचरितवती ; यदि नलाराधनाय विविध-
 नियम-कर्षिताङ्गी एतावन्तं कालं अतिक्लेशेन या-
 पितवती ; यदि च स एव मे विधातृ-विहितो भर्ता
 भवेत्, ततः अनुगृह्णन्तु मां भवन्तः—स्त्रीकुर्वन्तु
 स्वानि रूपाणि—अभिज्ञापयन्तु च मां तं पुण्य-
 श्लोकं निषधराजम् । देवास्तु निश्चम्य सरलायाः तत्
 करुणं परिदेबितं राजबालायाः, बुद्ध्या च तस्या
 मनोविशुद्धिं भक्तिच्चाऽऽकृतिमां निषधराजे, यथा-
 प्रार्थितं परिगृहीतवन्तः स्वं स्वं रूपम् । अथ सा
 सविस्मयं अमृत-वर्त्ति-विशोधित-नयनेव नयनमुन्मी-
 लयन्ती खेद-लेश-रहितान् अनिमिष-लोचनान्
 रजो-हीनान् अम्लान-माला-धरान् क्षितिमसृष्ट्वैव
 अवस्थितान् छाया-हीनान् देवानपश्यत्—अपश्यच्च

तत्रैव खिन्न-गात्रं रजो-रुषितं सनिमेष-लोचनं
भूमिष्ठं शिथिल-स्वग्धरं क्वाया-द्वितीयञ्च नैषधः ।
अभिज्ञायैव तं पुण्यश्लोकं हर्ष-भर-विश्वयाङ्गी लज्जा-
मधुर-मूर्त्तिर्वरवर्णिनी वसनान्ते तं जग्राह, समर्पया-
मास च स्तब्धदेशेऽस्य मङ्गलां स्वयम्बरमालाम् ।

अथ सर्वतः सभां सहसा मुक्ती चाहति शब्दः
भग्न-मनोरथैर्महीपालैः, साधु साध्विति च रवो
योग्य-समागम-प्रीतैर्देवैर्महर्षिभिश्च । ततः प्रहर्ष-
पुलकित-गात्रः प्रीति-विस्फारित-नेत्रो वैरसेनिः
सवाष्प-गद्गदमुवाच दमयन्तीं, “वरारोहे ! यत् त्वं
देवानामपि सन्निधौ मामेव एकाग्रेण मनसा वरि-
तवतो भर्त्तारं, अतः शुचिस्मिते ! धावन्ने देहे
प्राणा धरिष्यन्ति, तावदेवाऽहं तवानुचरः त्वत्सुख-
दुःखैक-सुख-दुःखः त्वदेकायत्त-जीवितञ्च भविष्यामि
इति सत्यं सत्यमेव खलु ब्रवीमि” । अथ तौ
वाञ्छित-समागमात् परस्परमतीव प्रीतौ समीक्ष्य
पुरतो वङ्गिपुरोगमान् लोकपालान् मनसा तानेव
शरणं गतवन्तौ । तेऽपि प्रहृष्ट-मनसो महीजसः
भैमी-वृताय नैषधाय दत्तवन्तौ बरानष्टौ—शक्रोऽस्य
यज्ञेषु आत्मनः प्रत्यक्षदर्शनं अन्ते चास्मै शोभनां
गतिं—अग्निः, यत्रैव नैषधो वाञ्छिष्यति तत्रैवाऽऽत्म-

भवं आत्मप्रभांश्च लोकान्—यमः, नल-पक्षेष्वाग्नेयु
 परमं रसं धर्मं परानुरागञ्च, अपाम्पतिरपि नले-
 च्छया सर्वत्रैवाऽऽत्मभवं शोभन-गन्धाढ्याः स्रजश्च
 परमया प्रीत्या दत्तवन्तः, गतवन्तश्च तयोः कृता-
 शिषः स्त्रेषु स्त्रेषु स्थानेषु त्रिदिवस्य ।

अथ पार्थिवा नानादिग्देशात् आगताः समीक्ष्य
 स्वयम्बर-महीत्सवं यथागतं प्रतिजग्मुः । गतेषु च
 तेषु भीमः परमं प्रीतो निर्वर्त्तयामास विवाहं
 अग्निसाक्षिकं दुहितुर्नैषधस्य च । ततो निषधेश्वरः
 यथाकाममुषित्वा परमोपचरितः कतिचिद्विवसान्
 विदर्भेषु, प्रतिगतो भीमाऽनुमतः स्वकीयां राज-
 धानीम् । तत्र च पिता पुत्रानिव प्रजाः पालया-
 मास ; अश्वमेधेन अपरैश्चाध्वरै रोजे, विजहार च
 समाप्य राज-कार्याणि सर्वदैव वनेषु उपवनेषु च
 रमणीयेषु तथा जीवित-तुल्यया । अथ कालेषु
 व्यतीतेषु प्रसूतवती राजमहिषी—सुतमेकं इन्द्रसेन-
 नामानं सुताञ्च इन्द्रसेनाभिधेयाम् । लालयन्ती
 पालयन्ती च तौ समवाप्त-सर्व-सुख-सारी कति-
 चिद् वत्सरान् ऊषतुः परमया मुदा दम्पती ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

वृते तु नले दमयन्त्या दिवं गच्छन्तो लोक-
पालाः पथि द्वापरेण साङ्गमायान्तं कलिं ददृशुः,
पप्रच्छुः कले ! क यासि द्वापर-द्वितीयः ? स तु
प्रत्युवाच, दमयन्त्याः स्वयम्बरो भावीत्युपश्रुत्य
तामेव वरयितुं तत्रैवाऽऽवां गच्छावः, मनो हि मे
तस्यां अतोवाऽऽसक्तमिति । अथ विहस्य अब्रवीद्-
वृत्रहा कले ! निर्वृत्तः स स्वयम्बरः, वृतस्तथा
निषधराजः पतिरस्मत्समीप एव । श्रुत्वैव कलिः
कोपाकुलितः सर्वानेव तानऽमरान् आमन्त्र्य वचन-
मिदमुवाच पश्यन्तु भगवन्तो दुर्विनीताया नि-
र्मर्यादतां ! सत्सु इन्द्रादिष्वपि लोकपालेषु मानुषं
पति मादत्तवतो मन्दभागिनी ! अहो तस्या देवता-
द्वेषः ! अननैव दोषेण विपुलं दण्डमर्हति सा दुष्ट-
मानुषो, किं वा भवन्तो मन्यन्त इति । एवमुक्तास्तु
कलिना दिवौकसः प्रत्यूचुः कले ! अस्माकं अनु-
मतावेव नलो गृहीतो दमयन्त्या, अतो न वयं तत्र
मन्युं कर्तुमर्हामः—का वा कामिनी—देवी मानुषी
वा तादृश-लोकोत्तर-रूप-गुणोपेतं विहाय नलं

राजान कामयेत अपरं कमपि ? नलो हि नि-
 खिलानेव धर्मान् वेत्ति, चतुर एव वेदानऽधीते,
 नित्यमेव यज्ञेषु हविर्भुजः प्रीणयति, सदा सत्यमेव
 ब्रूते, न जातु कमपि हिनस्ति, ज्ञान-तपः-शौचा-
 चारेन्द्रिय-संयमादिभिश्च संयुतो नित्यमेवाऽवति-
 ष्ठते ; अतः को वा स्वहित-काम ईदृशं पुरुषप्रवरं
 अकारणं शप्तुमुद्यच्छेत् ? यस्तु मूढस्तं शपेत्,
 स आत्मनैव आत्मानं हन्यात्, किम्बहुना स नि-
 पतेदेव निरये महाघोरे इति । एवमुक्तैव देवा
 दिवं गतवन्तः । गतेषु च तेषु कलिः द्वापरमुवाच
 द्वापर ! वचसाऽपि देवानां न शक्नोम्यहं नलोपरि
 कोपं संहर्तुं, अतो भ्रंशयिष्यामि तं राज्यात्,
 वियोजयिष्यामि च दमयन्त्या ; त्वमपि अज्ञानं
 समाविश्य विधेहि मे किञ्चित् साहायकमिति ।

अथैवं विधाय समयं द्वापरेण सार्द्धं आज-
 गाम कलिस्तत्र, यत्र राजा नैषधो बभूव । स च
 नित्यमेव अस्याऽन्तरं प्रेप्सुः बहुदिनं अवसन्नि-
 षधेषु प्राप्नोच्च तत् द्वादशे वर्षे । एकदा तु नलो
 विधाय स्त्रावं अकृत्वैव पादयोः शौचं उपास्त सन्ध्यां,
 आविशच्च कलिरेनं तेनैव च्छिद्रेण । स त्वेकरूपेण
 तं समाविश्य गत्वा चान्यरूपेण पुष्करं नलभ्रातर

मुवाच—एहि पुष्कर ! दीव्य अक्षैर्नलेन, विजित्य
च द्यूते मत्प्रसादेन नलं, प्रतिपद्यस्व राज्यं हस्त्यश्व-
धन-जन-रत्न-परिपूरितम् । असौ तु पुष्करः लोभ-
भ्रान्त-चेता नलसमीपमगमत्, कलिश्च धृतवृषभा-
कारः तयोरयत एव सञ्चचार । अथ पुष्करो नलं
द्यूतार्थं मुहुर्मुहुराक्षुहाव—एहि नल ! दीव्याव
आवामक्षैः एतेनैव वृषेण पणेन—एहीति । स तु
वारंवारमाह्वयमानो दमयन्तीसमक्षं सोढुं न शक्ते,
प्रावृत्तं द्यूते हस्त्यश्वरथसुवर्णादिना पणेन, अजी-
यत च कलि-समाविष्टः पुनःपुनरेव । एवं परा-
जयेनैव अस्य द्यूतानुरागो बृद्धिः ; का निशा किं
दिवा का सन्ध्या सर्वदैव विस्मृत-सर्व-कार्यी
दीव्यतिस्म अक्षैः । तदा तु तं तादृगक्ष मद-सम्पत्तं
न कोऽपि मुहृदां शशाक निवारयितुम् ।

अथ पुर-वासि-वर्गः सह सचिव-मुख्यैः आज-
गाम राजभवनं राजानं द्रष्टुम्, गतचेतनञ्च तं
द्यूतान्निवारयितुं । उपलभ्येतत् सारथिः, उपगम्य
वैदर्भीं निवेदयामास देवि ! द्वारि तिष्ठन्ति प्रह-
तयः अमृद्यमाणा राज्ञो व्यसनं, तन्निवेद्यतां
नैषधायेति । अथ सा स्वामिहितार्थिनी भर्तृ-व्य-
सनदर्शन-कर्षिता दुःख-भर-तिरोहित-मुख-प्रसादा

साश्विनयना समुपेत्य नैषधं प्रोवाच वाचा वाष्प-
 भिन्न-स्वरया, राजन् ! क्लेशं सहन्ते हि पौरजनाः
 द्वारि-समवतिष्ठमानाः सामात्याः त्वद्दर्शनाय,
 अतो द्रष्टुमर्हसि तान् राजभक्तिपुरस्त्रतानिति ।
 स तु पुनःपुनरुक्तोऽप्येवं आविष्टः कलिना नाभ्य-
 भाषत किञ्चित् तां कोकिलकण्ठीं तथा विल-
 पन्तीम् । ततो मन्त्रिणः पुरवासिनश्च 'नाय-
 मिदानीं भवति' इति दुःखिता ब्रोडिताश्च गत-
 वन्तः स्वानि निकेतनानि, चलितश्च नलपुष्करयोः
 द्यूतमविच्छेदेन बहुदिनं यावत्, यत्र नलस्य सर्व-
 दैव पराजय आसीत् ।

अथ दमयन्ती विलोक्य अनुदिन-हीयमान-
 चेतनं हत-सर्वस्वञ्च नराधिपं, भयेन शोकेन
 चाकुला चिन्तयामास—किमिदमिदानीमापतितं
 मे जीवितेश्वरस्य ! कथमयं न मां पूर्ववदभि-
 नन्दति ? केन पापेनाऽसौ दुरोदरोन्माद एनमा-
 विष्टवान् ? कथं तादृशधार्मिकोऽपि धर्मकार्यार्थ-
 मपि न चिन्तयति ! अहोवताऽस्य शून्य-हृदयता !
 सर्वथा मामेव मन्दभागिनीं क्लेशयितुकामस्य
 विधेरेव विलसितमिदं इति प्रतिभाति । एवं
 बहुविलप्य विचार्य च बुद्ध्या बराङ्गना व्याजहार

परिचारिकां चिरमनुरक्तां हितार्थिनीं बृहत्सेनां
 नाम ; बृहत्सेने ! नलादेश इति सचिवान् कोष-
 ज्ञान् आनाय्य यावद्धनं हारितं यावच्चाऽवशिष्ट-
 मिति निरूप्य राज्ञे निवेदयितुमाचक्ष्वेति । ततो
 मन्त्रिणोऽपि तद्वचनात्, दिष्ट्या पुनरुदितमिदानीं
 राज्ञश्चैतन्यं, इति मन्यमानाः सानन्दाः त्वरितमेव
 राजभवनमाजग्मुः । भीमसुता च पुनरेव मन्त्रिणा-
 मागमनं राज्ञे निवेदितवती, स तु तत् श्रुत्वाऽपि
 न श्रुतवान् । तथा वाक्यमनभिनन्दन्तं वीक्ष्य
 भर्तारं शोकेन, अभिमानेन, ब्रीडया च विधुरा
 प्रविवेश गेहाभ्यन्तरं मानिनी, सचिवाश्च यथागृहं
 जग्मुः । यदा तु राज्ञी सततमेव अज्ञानं पुण्य-
 श्लोक-प्रतिकूलान् अष्टुणीत्, यदा च नाथं हत-
 सर्वस्वमपि प्रतिदिवसोपचीयमान-दुरोदरानुरागम्
 अपश्यत्, तदा सा परित्यक्त-सर्व-शुभाशा वार्ष्णेय-
 नामधेयं आप्त-सारथिं समीपमानाययामास,
 प्रोवाच च श्लक्ष्णया वाचा—वार्ष्णेय ! स्मरसि त्वं
 सम्यक् यथा राजा प्रकृतिस्थः त्वाम्प्रति समाच-
 चार ? त्वं ह्यस्य प्राणा इव वहिष्वराः परमं
 प्रियः सर्वकार्येष्वभ्यन्तरीणश्च आसीः, स त्वमि-
 दानीं अस्य विषमस्थस्य विधेहि स्तोकं साहाय्यं ।

पश्य यथा यथाहि राजा जीयते पुष्करेण, तथा तथैवाऽस्य द्यूतानुरागो विवर्द्धते, यथा चाऽक्षाः पुष्करस्य सदैवाऽनुकूलाः पतन्ति, तथैवाऽस्य प्रतिकूलाः ; अतो मन्ये केनाऽपि प्रतिकूल-दैवेनाऽऽक्रान्तेनाऽनेन भवितव्यं । यतोऽयं, मामपि नाभिनन्दति, अपत्यमङ्गारोहणीत्सुकं नालिङ्गति, सुहृत्स्वजनवाक्यान्यपि नाकर्णयति । अतः सारथे ! भीताऽस्मि वाढं, दक्षिणाक्षि मे सर्वदैव स्फुरति, गुरुतरं किमप्यनिष्टं अस्याऽऽपतिष्यतीति सदैव मे चेतसि शङ्का जायते ; अतस्त्वामहमिदानीं शरणमापन्नास्मि—विधेहि मदचनं, इदं मम अपत्यद्वयं नलप्रियतमेर्मनोजवैरश्वैः आयोजितं रथमारोप्य कुण्डिनपुरं याहि, समर्पय च तत्रेमौ दारकौ, स्यन्दनमिदं, वाहांश्च मम पित्रोः । ततस्त्वं तत्रैव वस—यथाकाम मन्यत्र वा गच्छ—यथारुचि कुरुष्वेति ।

श्रुत्वा तु दमयन्तौ-वचनं नलसारथि वार्ष्णीयो निवेदयामास तत् सर्वेष्वेव सचिववरेषु । अथ तैः समेत्य विविच्य च बहुधाऽभ्यनुज्ञातो जगाम स विदर्भेषु समादाय दारकद्वयं, विधाय च तत्र सर्वं यथादिष्टं वैदर्भ्या, आमन्त्र्य च भीमं दमयन्ती-

पितरं निर्जगाम तस्मात् अनवरत-नल-शोकानल-
दह्यमानमानसश्च पर्यटन्नितस्ततः गतवानऽयोध्यायां
चतुर्थं राजानं, न्यवसञ्च तत्र दूयमान-चित्तः
सारथ्येन महीपालस्य ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

निर्याते तु वार्ष्णेये दीव्यता पुण्यश्लोकेन राज्यं
अपरञ्च धनरत्नादिकं सर्वमेवाऽपहारितम् । अथ
तं हत-सर्वस्वमवेक्ष्य पुष्करः प्रहसन्नब्रवीत् नल ।
प्रवर्त्ततां भूयोऽपि द्यूतं ? कस्तवाऽधुना प्रतिपाणो
भविष्यति ? मया तु सर्वमेव जितं त्वदीयं, केवल-
मेका दमयन्ती विद्यते ; अतो यद्यभिमतं भवेत्
सैवेदानीं विधीयतां पण इति । एवमुक्तस्य तु
पुष्करेण व्यदीर्यतेव हृदयं मन्युना पुण्यश्लोकस्य ;
स तु नो शशाक किञ्चिदप्येनं प्रतिवक्तुं, केवलं हृदय-
स्थित-शोकानल-धूम-राशिभिरिव अनवरत-गलङ्गि-
र्वाष्पवर्षैरुरःस्थलमाप्नुतवान्, उन्मुच्य चाभरणानि
सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः पुनरपि प्रावर्त्तत द्यूताय, व्यजी-

यत च तत्क्षणादेव सर्वं तत् पुष्करेण । अथ स
 एकं-वासाः दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य विहाय त्रियं
 विपुलां, शोचितः समाकुल-मानसैः सुहृज्जनैः
 निश्चकाम पुरोत्तमाद्राजा, दमयन्त्येकवस्त्रा तं
 व्रजन्तमनुवव्राज । अस्मिन्नेव समये पुष्करो घोष-
 यामास यथा “यः कश्चिन्नले साधु समाचरि-
 ष्यति, स मे बध्यतां यास्यतीति” । तद्घोषणात्
 देवन-समय-कृताऽनभिनन्दनाच्च न सत्कृतवन्त स्तं
 पौरा यथोचितम् । स तु जलमात्रेण वर्त्तयन्
 तथा राजमहिष्या सार्धं बाह्य एव नगरस्य
 त्रिरात्रमुवास, प्रतस्थे चानन्तरं क्लाययेवाऽनुगम्य-
 मानो दमयन्त्या, विहाय नगरं यत्र तं नयन-
 युगलं निनाय ।

अथैकदा समतीत-बहुल-देशो धरणीशः क्षुधया
 पीड्यमानः परमया, ददर्श कुत्रचित् कतिचित् शकु-
 नान् सुवर्ण-सदृश-च्छद-धारिणः, चिन्तयामास च
 अहो ! सुप्रसन्नोऽद्य मे विधाता, येन एवंविधसमये
 ईदृशो मे जीवनोपायो दर्शितः—एतेषां पक्षिणां
 मांसानि पर्याप्तं आवयोरद्य भोजनानि भविष्यन्ति
 —पक्षैश्च विक्रीतैर्धनमपि किञ्चित् लप्स्यते । एवं
 सम्प्रश्नार्थं मुदितमानसः परिधानेन वाससा तान्

समावृणोत्, ते च तत् आदाय विहायसा उत्-
पतिताः, ऊचुश्च गच्छन्तो भूमिस्थं दिग्वाससं
भूपम्—“सुदुर्बुद्धे ! त्वद्वासोजिहीषून्ऽक्षानिब्र ता-
नऽस्मान्ऽवगच्छ, न जाता प्रीतिरस्माकं पर्याप्ता,
विलोक्य त्वां निर्यातं संवाससमिति” अथ स
समीक्ष्य विहगान् हत-वसनान् आत्मानञ्च विवा-
ससं विक्कल इव क्षणं किं-वक्तव्य-विधुरः तुष्णी-
मधोमुखस्तस्थौ । प्रत्यागत-प्रकृतिश्च अनन्तरं शनैः
शनैर्दमयन्तीमुवाच—प्रिये ! किं कथयामि मे
दौर्भाग्यं ! येषां प्रकोपात् अहमैश्वर्यात् स्वजनात्
स्वदेशाच्च प्रच्युतः, येषामेव कृते पृथिवीपतिरप्यहं
क्षुधातुरः प्राणयात्रामप्यऽलभमानः किरात इव
वने वने भ्रमामि, यदर्थमेव च तादृशानुरक्ता
अपि नैषधा नाह्वय मां पृष्टवन्तस्तदानीं, त एवमे
अक्षाः शकुनीभूय वासो मे हरन्ति ! पश्याऽहं
कीदृशीं विषमां दशां प्राप्तः ! मन्ये विधिकोपो
नाद्यापि प्रशाम्यति, न जाने कियच्चिरं वा फल-
मस्याऽनुभविष्यामि । नाहमिदानीमात्मार्यं शो-
चामि, भवतु पूर्ण-कामो मयि दुर्विधाता ; किन्तु
किं करिष्यसि त्वं सुकुमारी राजबाला ? अहं
ते भर्ता—अतो यदहमात्महितं त्वामिदानीं ब्रवीमि

तत्-अवहिता समाकर्ण्य ;—एते बहवः पन्थानः
संमतिक्रम्याऽवन्तीं पर्वतञ्च चक्षवन्तं दक्षिणापथं
यान्ति—एष विन्ध्यो नाम महाशैलः—असौ प-
योष्णी सरित्—इमे च बहुमूल-फलान्विता मह-
र्षीणामाश्रमाः—एष पुरोदृश्यमानः पन्था विद-
र्भाणां, अयञ्च कोशलां गच्छति—अतःपरश्चासौ
दक्षिणे दक्षिणापथो नाम देश इति ।

श्रुत्वा तु वल्लभ-वचनम् उदभ्रान्त-हृदया प्रा-
वोचत पति-प्राणा, नाथ ! किमिदं त्वया कथ्यते ?
चिन्तयन्त्याः पुनःपुनस्त्वत्सङ्कल्पं वेपते मे हृदयं,
सौदन्यङ्गानि, विघूर्णन्ति मस्तकं, न च पश्यति
नेत्रं निमीलितमिवाऽन्धकारेण । कथमहमिदानीं
त्वां हृत-राज्यं विवसनं क्षुत्पिपासाकुलञ्च नि-
र्ज्जनेऽस्मिन् वने तिहाय गच्छेयं ? कान्त ! क-
थितं खलु पण्डितैः यथा पन्नो हि परममौषधं
नराणामार्त्तानाम्, न विद्यते कश्चिदपि जगति
तादृशो बन्धुस्तेषां दुःखसमयेषु ; अतोऽहं प्रिय-
तम ! ब्रवोमि, अध्वक्त्रान्तस्य ते चरणाऽवहं सम्बा-
हयिष्यामि, घर्मोपरुद्धस्य ते तरु-पर्ण-बीजनैः स्वेद-
मपनेष्यामि, क्षुधार्त्तस्य ते फल-मूलानि आहरि-
ष्यामि, तृषातुरस्य ते पानीयमानेष्यामि, पूर्व-सुख-

चिन्तनेन प्रवृद्धशोकस्य च ते कण्ठे गृहीत्वा नयन-
जलं प्रोज्झिष्यामि । मा मां नाथ हासोरनाथा-
मिव—एष ते चरणयोरञ्जलिरिति । अथ नलः
प्रत्युवाच तां वाष्प-पर्याकुलाक्षीं, प्रिये ! यदैत-
दात्य तत्तथैव, अहमपि जानामि यन्नास्ति मित्रं
भार्या-समं दुःखमग्नानां नराणाम्—अतो नाहं
त्वां त्यक्तुमिच्छामि, त्वन्तु भीरु ! वृथैव शङ्कसे ;
किम्बहुना प्राणाधिके ! अहमात्मानमपि त्यजेयं
न च त्वां मद्गत-जीविताम् । ततस्तथावादिनं
नेषधं प्राह दमयन्ती—हृदयेश्वर ! जानाम्यहं
ते हृदयं त्वच्च ममापि ; अवैमि चाहं यथा त्वं
मां विहाय न पारयिष्यसि क्षणमपि स्थातुम्—
किन्तु त्वमिदानीं मोहेनाऽऽवृतः कार्याकार्य-
विधुरः संवृत्तः, अतएव मे शङ्का जायते—यदि वा
नाथ ! न मां त्यक्तुमिच्छसि कथं तर्हि विदर्भाणां
पत्न्यान्ममभीक्ष्णमुपदिशसि ? एतदध्व-प्रदर्शनेनैव स-
मुद्भ्रान्तं नानाशङ्काकुलञ्च भवति मे चेतः । अथ
चेत् अयमभिप्रायो भवतः यदहं पितृसकाशं
गच्छेयमिति—भवतु तदेव, सहितावेव आवां विद-
र्भान् गच्छावः ? तत्र त्वं विदर्भ-नाथेन परमया
सुदा पूजितः सुखं वक्ष्यसीति । प्रत्याह निषधे-

खरः अयि सुचक्षिणे ! सत्यमेव विदर्भराज्यं यथा
 तव तातस्य तथा ममापि, न तत्राऽस्ति कश्चि-
 दपि विशेषः, किन्तु गन्तुमिच्छामि नाऽहमिदानीं
 तत्र अनया विषमयाऽवस्थया ; पूर्वं हि गतं तत्र
 मां विलोक्य सन्तुष्टिसंयुतं हर्ष-भर-निर्भरा बभू-
 विथ, अधुना तु दृष्ट्वा तत्रैव मामकिञ्चनं न
 पारयिष्यसि सम्बरोतुं शोकान्—अतो न तत्र
 गमनमुचितं ममेदानीं—दृश्यतां तावद्विधेर्विल-
 सितं, स्थीयताञ्च कानिचित् अहानि अत्रैव, इति
 पुनःपुनर्ब्रुवन् सान्त्वयंश्च तत्कालोचिताभिर्वाग्भि-
 र्दमयन्तीं तस्याएव वसनस्याऽङ्गे परिहितवान्
 निषधराजः ।

अथ तौ एकवस्त्रसंवीतौ पर्यटन्तौ वनाद्वना-
 न्तरं, एकदा प्राप्य काञ्चिद् वृक्ष-मूल-वेदिकां
 निषेदतुस्तत्र सहितौ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ ।
 क्षणादनन्तरञ्च मलिनः पांशु-गुण्डितश्च भूमिपति-
 रुपधाय वामां बाहुलतां धरणीतल एव शयित-
 वान् । दमयन्त्यऽपि राज-दुहिता निःसहाऽत्यर्थ-
 मध्व-अमेण भूमावेव शयित्वा निद्रामुपपेदे ।
 सुप्तायान्तु तस्यां शोकाऽवरुद्ध-निद्रा-सुखो निमी-
 ल्यैव नयने नैषधः, तदैश्वर्यं—तत् सुखं—तां द्यूत-

क्रीडां—तद्राज्यापहरणं—तं बन्धुजन-विरहं—
वर्त्तमानञ्च वन-वास-क्लेशं सर्वमेव समं मनसा
स्मर्त्तुं मारेभे, चिन्तयामास च, अहो ! किमह-
मासं ! किञ्चाहमस्मि ! किमहमिदानीं करोमि !
किं वा मया कर्त्तव्यं ! कथमहं प्राणांस्त्यजेयं ?
इमां वा मद्गतप्राणां कामिनीम् ? इयं हि
मदनुरक्ता मदर्थमेव इत्यं दुःखमाप्नोति ; विहीना
चेन्नया, मन्ये स्वजनान् इयं गच्छेत् । यावदेषा
मत्सकाशे वर्त्तिष्यते तावदसंशयमेव दुःखमतितरां
प्राप्स्यति तपस्विनी ; मदुज्जिता च समाश्रित्य
बन्धून् कदाचित् सुखमपि विन्देत् ।—एवं स
कलि-दर्शित-विपरीत-पथो मनुजनाथो वितर्क्य
मनसि बहुधा विचार्य च वारंवारं, परित्याग-
मेव प्रियतमायाः श्रेयांसं मेने, मेने चैषा महाभागा
पतिव्रता न जातु पथि मद्विहीना तेजसा केनाऽपि
धर्षयितुं शक्येति ।

एवं तस्य कलि-समावेश-दुष्टबुद्धेर्दमयन्तीविष-
र्जन एव स्थिरा बुद्धिरजायत । अथाऽसौ आत्मनो
विवसगतां तस्याश्चैक-वसनतामाकलय्य परां चिन्ता-
मुपपेदे, निश्चिकाय च मनसा तस्यैव वस्त्रार्द्ध-
स्याऽवकर्त्तनम् । किन्तु वासो विकर्त्तयिष्यामि,

प्रिया च मे न जागरिष्यति, कथमीदृश उपायो भवेदिति चिन्तयन् तामिव वेदिकां विलोकयितु-
 मारब्धवान् दृष्ट्वांश्च तस्मिन्नेव तरुमूले निपतितं
 विकीर्णमेकं चन्द्रहासम् । दृष्ट्वा हृष्टश्च तेनैव हित्वा
 वसनस्याङ्गं स्वयम्परिहितवान्, उद्विग्नश्च हृदय-
 वल्लभां गतचेतनामनाथामिव तस्मिन् विजने
 पतितां सत्वरं प्रदुद्राव । अथ स गत्वा कतिचित्
 पदानि पुनः प्रतिनिवृत्य दमयन्तीं सुप्तमालोकयन्
 विगलदश्रु विलपितुमारेभे—अहो ! यामादित्य-
 चन्द्रो वायुर्वा पुरा न पश्यन्ति स्म, सेयमद्य मे
 प्रियतमा भूमौ अनाथैव धूलिधूषरिता शेते !
 अहो ! दृष्ट्वाऽप्येतन्नलस्य हृदयं न सहस्रधा
 दीर्यते !—हा प्रिये ! हा चारुहासिनि ! हा
 मधुर-भाषिणि ! हा मदर्थ-परित्यक्त-सर्व-सुखे !
 हा मन्मथ-जीविते ! एतदेव त्वया दुरात्मनो नलात्
 प्रियमाकाङ्क्षितम् ? एतदर्थमेव स्वयम्बरे देवगण-
 स्वयाऽवमानितः ? हा विदर्भ-राजाङ्गजे ! हा
 निषध-राजमहिषि ! हा अनुपम-रूप-लावण्ये ! एष
 ते परिणामः ? हा ! प्रतिबुध्य मामपश्यन्ती कथ-
 मिव त्वं भविष्यसि ? कथं वाऽस्मिन् विजने सिंह-
 शार्दूल-सेविते मया विरहिता उन्मत्त-वेशा एका-

किनी विचरिष्यसि ? भो भो आदित्याः ! वसवः !
रुद्राः ! मरुद्गणाः सर्वे च देवाः ! रक्षन्तु भवन्तः
पतिव्रतां धर्म-कञ्चुक-संवृतामिमामवलाम् । एवं
स पुण्यश्लोको रुदन् विलपञ्च प्रातिष्ठत गन्तुं ।
गत्वा—च प्रतिनिवृत्त्य पुनःपुनरेव तां वेदिका-
माजगाम । स एकतः कलिना,—अपरतश्च स्नेहे-
नाऽऽन्तरेण आकृष्यमाणो मुहुः दोलेव यथा वाययौ
च । अथ कलिना गाढमवकुष्ठो विमृज्य तां वनिता
मेकाकिनी मरण्ये शून्ये परिदेवयन् अतिकरुणं
विलोकयञ्च तां नयनाऽसृत-वर्त्तिं निद्राभिभूत-
चेतनां विच्छिन्न-स्नेहपाशो बाष्प-स्नात-वचाश्च एकतः
प्रतस्थे ।

षष्ठोऽध्यायः

अपक्रान्ते तु नले गत-क्लमा प्राबुध्यत विदर्भ-
राज-नन्दिनी, अपश्यन्ती च पार्श्वे प्राणनाथं पूर्वा-
देव सञ्जात-शङ्का भय-विह्वला हा नाथ ! हा
महाराज ! किं परित्यज्य मामेकाकिनीं शून्ये •

गहने पलायितोऽसि ?—हा हताऽस्मि—हा विन-
 ष्टाऽस्मि, हा विह्वलाऽस्मि, हा जीवितेश ! हा
 पत्नी-दल्ल ! परित्रायस्व मां भीतां त्वया विना
 अस्मिन् कान्तारे ; हा धर्मज्ञ ! हा कारुणिक !
 कथं सुप्तमनुव्रतामनपकारिणीं विहाय वने भार्या-
 मन्यत्र पलायसे ? हा सत्य-सन्ध ! कथं लोक-पा-
 लानां सन्निधौ तादृशमभिधाय तद्विपरीतमाच-
 रसि ? हा जीवितेश्वर ! बुद्धं मया यन्नाऽकाले
 कदापि भवति मृत्युर्मर्त्यानां, यत स्वदुत्सृष्टाऽप्यहं
 सुहृत्तमपि जीवामि !—अयि चतुर-चूड़ामणि ! बुद्धं
 मया परिहासस्त्वयाऽयं कल्पितः—पर्याप्तोऽयं परि-
 हासः, विरमत्वयमिदानीं—अहमत्यर्थं भीताऽस्मि
 —दर्शयाऽऽत्मानम्—नाऽहमतःपरं शक्नोमि सोढुं ;
 —राजन् एष त्वं दृश्यसे !—दृश्यसे !—अहो दृष्टो-
 ऽसि !—कथं गुह्यं राज्ञानमावृत्य मां त्रासयसि ?
 —सर्वथा नृशंसोऽसि संवृत्तः, यन्मामेवङ्गतामा-
 विभूय पुरतो नाश्वासयसि !—कथं तथापि न
 प्रतिवचनं ?—सत्यमेव पलायितोऽसि ?—हा नाथ !
 हा निषध-राज ! नाहमात्मार्यं किमपि शोचामि
 —फलतु बत, यन्मे भाग्ये लिखितं वेधसा ; केवल-
 मिदमेवाऽहं चिन्तयामि यत् सायाह्ने श्रान्तः क्षुत्-

पिपासाकुलो वृक्षमूले निषण्णश्च मामपश्यन् पार्श्वे
 कथमिव त्वं भविष्यसि ? कस्ते पानोयमानेष्यति ?
 कस्ते फल-मूलानि आहरिष्यति ? कस्ते पादौ
 सम्बाहयिष्यति ? कस्य ते शोकं शमयिष्यति ? 'हा
 नाथ ! 'हा निषधेश्वर ! 'हा सर्व-गुणाकर ! कासि
 मे देहि प्रतिवचनं—इत्येवमपरञ्च विलपन्ती मुहु-
 रितस्ततो दत्तदृष्टि रुन्मत्त-दर्शना वन-मभितो
 धावितु मारेभे ; तीव्र-शोक-समाविष्टा च मुहुरे-
 कतो दधाव—मुञ्जश्चैकत्र निषसाद—मुहुर्मुक्तकण्ठं
 चुक्रोश मुहुश्च मूकेव तुष्णीं तस्थौ, मुहुर्विचेतना
 संवृत्ता, मुञ्जश्च केशानाऽऽच्छिद्य वक्षस्ताडितवती,
 मुहुर्भीता वेपते स्म, मुहुश्चाऽसीम-साहसा सर्वतो
 विलोकयामास ।

इत्येवं शोक-भय-समाकुला पतिमन्विष्यन्ती
 विलपन्ती धावन्ती क्रोशन्ती च चेतसि चिन्त-
 यामास दमयन्ती,—अहो कथमोदृशः पुण्यश्लो-
 कस्य बुद्धि-विपर्ययासो जातः ? स तु कदापि
 मनसाऽपि पापं नानुष्ठितवान् । यः खलु तमपाप-
 चेतसं परम-धार्मिकमीदृशं दुःखमानीय मोदते,
 अनुभवतु स दुरात्मा दुःखमधिकतरमस्मादपि ।
 इत्येवमभिश्य पूर्ववदेव परिदेवयन्तीं, विच-

रन्तीञ्च नल-दर्शनाकाङ्क्षया सर्वमेव तद्विपिन-
 स्याऽभ्यन्तर-भागं जग्राह सहसा कश्चित् महाकायः
 क्षुधान्वितः तामभ्यास-गतामजगरः । सा तु
 गच्छमाना ग्राहेण भयोद्भ्रान्त-चेतना हा नाथ !
 हा राजन् ! त्रायस्व मामनाथामिव भुजर्गनाऽनेन
 कवलिताम् । कथमिदानीं मय्युदासीनस्तिष्ठसि !
 शोघ्रं दर्शयाऽऽत्मानं, सत्यमेव निष्ठुरोऽसि संवृत्तः !
 हा नयनानन्दन ! सत्यमेव न पुनस्त्वामस्मिन्
 जन्मनि एताभ्यां चक्षुर्भ्यां विलोकयिष्ये ? प्रीतिप्रद !
 अधुना सक्तदेव पुनराविभूय पुरतो मे तिष्ठ, अहं
 विलोक्य त्वामर्थ्याप्तं कृतार्था प्राणांस्त्यजामि—
 पालयस्वमेमां मे चरमां प्रार्थनामिति त्यक्त-जीवि-
 ताशं मुक्तकण्ठं क्रोशन्ती ददृशे केनचित् क्रन्दन-
 शब्दानुसारिणा मृगयार्थं मटता मृगजीवनेन । स
 तु विलोक्य तादृशे विपिने गस्तां भुजङ्गमेन रूपे-
 णोद्भासयन्तीं वनराजिं आयत-लोचनां वराङ्गणां
 ससम्भ्रमाकलित-निश्चित-निस्त्रिंशः शातयामासाऽस्य
 व्यालस्य शिरोधरां, मोक्षयामास तां मूर्च्छित-
 प्रायां, सलिलैः क्षालिताऽवयवां समाश्वस्तां कृता-
 हाराञ्च पश्चात् पप्रच्छ—अयि मदिरेक्षणे !
 काऽसि ! कस्याऽसि ? कथमिदं ममानुषं घोर-

मरणमागता ? कथं वेदं कच्छमति-महत् प्राप्त-
वती ? सा तु पृथैवं प्राण-रक्षकेण वाष्पाकुल-
मुखी सर्व मामूलतो वृत्तं निजगाद । व्याधस्तु
निरीक्ष्य तामर्धवसन-सम्बीतां राका-शशाङ्कसङ्का-
शाननां सर्वाषयवानवद्यां कोकिल-कल-भाषिणी-
मेकाकिनीं शून्ये गहने, वश्यता मुपेतो मनो-
भवस्य, श्लक्ष्णया वाचा सान्वयितु मारेभे । बुद्ध्या
च तमस्य मनोगतं भावं भाविनी तीव्र-रोष-समा-
विष्टा मन्युना प्रजज्वालेव पतिव्रता । स च पापमति-
रूपलभ्य तां प्रतिकूलवर्त्तिनीं तत्स्थानात् अपगन्तु
मिच्छतीञ्च पञ्च-शर-शर-जर्जरितो धर्षयितुमियेष,
मत्वा च तामग्निशिखामिव ज्वलन्तीं नो शशाङ्क
सहसाऽऽक्रमितुम् । अथ तादृशे काले रोष-शोक-
भय-विक्लवाङ्गी सर्वथाऽसहाया ध्यायन्ती हृदये
हृदयेऽखरं प्रार्थयन्ती च मानसेन एकाग्रैण सुरान्
शरणं वाष्पसन्न-कण्ठो 'यथाऽहं कदापि मन-
साऽपि नलादन्यं न चिन्तितवती, तथा पतत्पयं
क्षुद्रः पशुमारः परासुः' इति रोषादुक्तवती ।
सोऽपि शप्तमात्र स्तया साध्वया मृगाजीवो द्रुम
इव छिन्नमूलो धरायां पपात च ममार च ।

अथैवं निपात्य तं मृगाजीवं प्रतस्थे पृथिवी-

पाल-महिषो, गच्छन्ती च परितो भिल्लिका-गण-
 नादितं, सिंह-शार्दूल-मृग-महिष-गण्डार-वराह-
 वानर-शृगाल-भल्लकाद्यै रारण्य-जीवैः सर्वतः स-
 च्चरितं, विविध-विराव-विहङ्गम-गणाघुष्टं, शाल-
 ताल-तमाल-सहकार-कदम्ब-जम्बु-खदिर-खर्जूर-
 विल्व-वदरो-किंशुक-शाल्मली-वट-वंश-वेत्र-हरीतकी
 प्रभृतिभि मंहिरुहगणै राच्छन्नं, सर्व-जन-लोम-
 हर्षणं काननं ददर्श, ददर्श च तत्र नानाधातु-
 रञ्जिताऽनभ्रंलिह-शिखराग्रान् बहुविधानऽचलान्;
 रमणीयान् निकुञ्जान्; प्रवहमानाः स्रोतस्वतीः;
 स्फटिक-सङ्काश-सलिल-पूर्णानि सरांसि; गिरि-
 शिखरेभ्यो निपततो मुखरित-दिगन्तान् निर्भर-
 रान्; सर्वतश्च विचरतो भोम-भोगान् भुज-
 गान् । सञ्चरन्ती तु सा एकाकिनी तथाभूतायां
 दारुणाया मटव्यां पतिं मार्गयन्ती तेजस्विनी
 विदर्भ-राज-नन्दिनी कुतोऽपि भयं नाधिजगाम;
 आश्रित्य च कञ्चित् शिलातलमुन्मत्तवेशा शोक-
 भर-भिन्न-हृदया विलपितु मारेभे ।

राजन् निषधेश्वर ! क्व नु गतोऽसि मा मेका-
 किनी मरण्येऽस्मिन् विजने परित्यज्य ? हा सत्य-
 सन्ध ! अश्वमेधादिभिराहवैरिष्ठा प्राप्य च पवि-

चकर्मतया जनेषु ख्यातिं 'पुण्यश्लोक' इति, कथ-
मनाथायां त्वदेक-शरणायामगुक्तरूपं मयि समा-
चरसि ? स्मर नरेश्वर ! यत् त्वया स्वयम्बरुसमये
सर्वेषामेव पुरतः प्रतिश्रुतं ; सत्यरक्षणमेव साधूनां
धर्मः—विशेषतो भवादृशानाम् ; हस्तस्यश्वमेधानां
न तुलां प्राप्नोति सत्यकथनस्य ; अतः पालय सत्यं
सत्यञ्च ! यत् त्वयाऽवलम्बितं प्राक् मत्सकाशे । हा
नाथ ! करुणापर ! कथमटन्तीमुद्भ्रान्तामिव मां
घोरयामस्यामटव्यां नहि प्रतिभाषसे ? अयं हि
भीषणाकृतिर्मृगराजो व्यादाय मुखं मामत्तुमा
गच्छति, किं न त्वायसे ? नाथ ! क्षुधया पिपा-
सया चाऽऽकुलाऽस्मि, किं मदर्थं फलानि पानीयं
वा नान्विध्यसि ? रक्षणं हि पत्नीनामनुव्रतानां
सत्पतीनां धर्मः—तत् कथं तं नानुवर्त्तसे ? कथ-
महं मत्तेव विलपन्ती दीना, मलिना, विवर्णा,
वस्त्रार्द्ध-संवीता च उन्मत्तेव वनाद् वनं भ्रमन्ती
पृथिवी-नाथ-प्रियाऽपि अशेष-जन-शरणाऽपि कमपि
शरणं नाधिगच्छन्ती हरिणीव यूथ-भ्रष्टा भय-
विक्कल-नयना किं-कर्त्तव्य-विमूढा सर्वतः परि-
धावामि, द्रुतपदमागत्य मां नाश्वासयसि ? हा
प्रियतम ! त्वद्गत-जीविता भीता महारण्येऽवेका-

किनी दमयन्ती त्वामाक्रन्दति, किं न प्रतिभाषसे ?
 ह्य प्राणवस्त्रभ ! दृष्ट्वा मामौषदपि विषस्य-वदना-
 मुद्भ्रान्त-हृदयो बभूविथ, कथमिदानीं तामेव
 माभीदृशेषु दुःखसागरेषु निमग्नमुपेक्षसे ? अयि
 जीवितनाथ ! किं द्रक्ष्यामि पुनस्ते सुखचन्द्रमस्मिन्
 जन्मनि ? अथवाऽयमेव शेषः तादृशस्य सुखस्य
 मन्दभागिन्याः ?—अहो असमर्थस्मि चिन्तयितुमपि
 मनसि, यदऽहमस्मिन् कानने पुरोवर्त्तिनि वा गिरि-
 पृष्ठे न त्वां कदापि द्रक्ष्यामि शयानं, आसीनं परितो
 वा भ्रमन्तं—कं नु खलु घोरेऽस्मिन् सिंह-शार्दूल-
 सेविते वनप्रदेशे पृच्छामि ‘अपि दृष्टस्त्वया कचि-
 दपि शारद-शशधर-समानो निषधराजो नलः’
 इति ? कोहि वर्षिष्यति अवणयोर्मे सुधाधारां,
 निगद्य मे ‘राजमहिषि ! दृष्टो मया चारु-सर्वाङ्गो
 विपुल-वक्षा विशाल-नयनो भ्राम्यन् अमुस्मिन्
 प्रदेशे निषधाधिपः, यं त्वं वने वने मृगयसे’ इति ।
 अयं हि पुरतः स्फोट-केशरो विवृत-वदनः सिंहः
 समभ्येति, भवतु पृच्छाम्येनं तावत् कृताञ्जलिः—
 अयि मृगराज ! अहं हि तनया विदर्भ-नाथस्य,
 महिषो निषधराजस्य दमयन्ती नाम भ्रमामि वने
 वने पतिं नष्टमन्विष्यन्ती ; त्वमस्य काननस्य प्रभुः,

ब्रूहि—यदि कदाचिदवलोकितस्त्वया सर्वाङ्ग-सुन्दरो
मे प्राणवल्लभः ? नचेद् भक्षयित्वा समुत्तारय मा-
मस्माद्यसनार्णवात् । कथं नाऽयमाकर्ण्य मे प्रार्थनां
गतवानऽन्यां दिशं ! भवतु, पुरोवर्त्तिनम् अनेकवर्ण-
मनोहरैरभ्रंलिहेबहुभिः शिखरैः शोभितं, सिंह-
शार्दूल-मातङ्गवराह-मृगगणासेवितं, विचित्रविहगा-
वली-संयुतं, फल-भर-नतैर्नतोन्नतैर्लतागुल्म-तरुभि-
रावृतं, खर-शब्दाभिर्विमल-सलिल-वाहिनोभिर्नि-
र्भरिणीभिरुपेतं शिलोच्चयं तावदिमं पृच्छामि—
भगवन् अचलेश्वर ! त्वामहं प्रणमामि—जानीहि
मां राजपुत्रीं—राजसुषां राजपत्नीञ्च दमयन्तीं
नाम—महाबली महारथो रक्षिता चातुर्वर्ण्यस्य,
आहर्त्ता वाजपेयाश्वमेधादि-क्रतूनां, विजिता साग-
रान्तायाः पृथिव्याः, विश्रुतकीर्त्तिर्विद्यते विदर्भेषु
राजा भीमो नाम ; अहं तस्यैवाऽऽत्मजा । आसी-
न्नन्निधेषु सुगृहीत-नामा स्मरणीय-शुभ-कार्य-
कलापः पुण्यवानऽतीव, नरपतिरार्योर्वीरसेन इति,
तस्यात्मजः रूपोपहसित-नलकूवरः, मनोभव इव
मूर्त्तिमान्, प्रताप-नमित-समस्त-सामन्त-चक्रः, वि-
क्रमैक-निलयः निखिल-वेद-वेदाङ्ग-पारगः, समा-
हत-सदक्षिण-बहुशत-यज्ञः, विश्रुतः ‘पुण्यश्लोक’ इति ।

नाम्ना, पालयिता पुत्रवत् प्रजानां, समस्त-सद्-
 गुणाभिरामो भूपतिर्नलो नाम मामुपयेमे । स हि
 भाग्यवशादपहारित-समस्त-विभवः परित्यक्त-राज्यः
 सभवलम्बित-काननाश्रयो विहाय मां विवृत-मति-
 र्मानव-सम्पर्क-शून्येऽस्मिन् विपिने, कापि गतवान् ;
 अहन्तु तं हृदय-नाथमितस्ततो मृगयमाणा भ्रमामि
 विपिनाद्विपिनान्तरं—त्वं हि गिरिराज ! निरो-
 क्षसे गगनोल्लेखिभिः शिखरैः समस्तामेव वनभूमिं—
 अपि दृश्यते दृष्टोवाऽत्र कचिदपि घन-केशजालः—
 प्रशस्त-ललाटः—आकर्ण-विश्रान्त-लोचनः—कम्बु-
 ग्रौवः विशाल-वक्षाः—दीर्घ-बाहुः—सर्वाङ्ग-सुन्दरः
 —गजेन्द्र-विक्रमो नलाभिधानो निषधराजः ?—
 कथं तुष्णीं स्थीयते ?—न किञ्चित् प्रत्युच्यते ?—
 नगाधिप ! कथय ! कथय ! कुत्र स आस्ते ?—अहं
 सातिशयं भोताऽस्मि, अतीव व्याकुलाऽस्मि—प्रा-
 णान् धारयितुमक्षमाऽस्मि—अलमतः परमपि विल-
 म्बेन !—कथं तथापि न प्रतिवचनम् !! हा नाथ !
 हा हृदयवल्लभ ! हा धर्मवत्सल ! हा सत्यसन्ध !
 किमिदं ? यत्र कोऽपि 'नैषधं दृष्टवान्' इति
 ब्रवीति ! हा ! न पुनः श्रोत्र्याम्येव किं जीमूत-
 सान्द्रामृतोपमां 'का भीतिर्वैदर्भि !' इति वि-

स्पष्टमधुरां, नाथ ! ते भारतीम् ? हा किमिदमा-
पतितं मे मन्दभाग्याया दमयन्त्याः ?—सर्वथाऽह-
मतौव निष्ठुराऽस्मि यदेतादृशावस्थाऽपि जीवामि !

इत्येवमादि परिदेवयन्ती मत्तेव, उन्मत्तेव,
विकृत-दर्शना, भर्त्तृ-दर्शनं-लालसा, पर्यटन्ती दम-
यन्ती, अवलम्ब्य दिशामुत्तरां चीनहोरात्रान् गत-
वती, दृष्टवती च कचिदेकत्र, आहुति-धूम-स्निग्ध-
पल्लवैर्बहुल-पुष्प-फलशालिभि रविरलच्छायैः पा-
दपैरावृतं, परित्यक्त-सहज-वैरै-मृग-मृगेन्द्र-तुरङ्ग-
महिष-काकोलूक-प्रभृतिभिर्जीवगणैः सर्वतः सञ्च-
रितं, जलाहारेर्वायुभक्षैर्गलित-पर्ण-जोविभिश्च वल्-
कलाजिन-वासोभिर्जितेन्द्रियैः प्रशान्त-मानसैर्मृग-
वशिष्ठ-नारद-मरीचि-समै स्तापसै रूपशोभितं,
किमपि रमणीयं तपोवन-मध्यगतमाश्रमपदम् :
दृष्ट्वैव जन-समागम-शून्ये विजने मानुषाकारान्
विशेषतो विश्वसनीय-प्रकृतीन् मुनिजनान् परं
हर्षमवाप राजमहिषी । प्रविश्य चाश्रम-पदं विनय-
विनम्र-मूर्तिस्तपोधनान् प्रणनाम । तैश्च, भद्रे !
स्वागतं ते ? इहाऽऽस्यतामित्युक्ता यथाविधि सत्-
कृता च तेषां सर्वत्र वार्त्ता जिज्ञासितवती, प्रत्युक्ता
च—महाभागे ! जानीहि त्वमस्माकं सर्वत्रैव शुभं

परं पृच्छामस्त्वां, काऽसि ? कस्याऽसि ? किमर्थं
 वा वने वने भ्रमसि ? दृष्ट्वैव तवातिमानुषं रूप-
 लावण्यं परं विस्मयमापन्ना वयम्—का त्वमनि-
 न्दिते ! किमस्या अटव्या देवी ? उताऽस्य महीधर-
 स्याऽधिष्ठात्री ? आहोस्विदस्या निम्नगायां आत्म-
 रूपाऽस्योति ? सा तु श्रुत्वैतदृषिवचनं लज्जा-
 विनय-मन्थरमभिधातुमारभत—अयि तपोधनाः !
 नाहं देवी, नान्या वा काचित् देवयोनिः—मां
 मानुषीमवगच्छन्तु भगवन्तः इत्युक्त्वा निवेद्य च
 सर्वमामूलत आत्मवृत्तान्तं पप्रच्छ, कच्चिदिदं भग-
 वतामाश्रमपदं कदाचित् प्रविष्टो नलो निषधे-
 श्वरः ? अपि दृष्टः कदाचित् तादृशः पुरुषो वनेऽ-
 स्मिन् भ्रमन्—तरुमूले वा शयितः—तटिनी-तटे वा
 आसीनः वस्त्रार्द्धं संवृतो धूलि-धूसरित-गात्रः समि-
 त्युष्य-जलाहरणार्थमितस्ततः पर्यटद्भिर्भगवद्भिः ?
 —यत्कृतेऽहमोदृशं व्यसनं प्रपन्ना, यदर्थमहं श-
 रारु-चक-भौषणं सर्वभूत-लोमहर्षणं गहनं पर्य-
 टामि, यदि न पश्येयं कैश्चिदहोभिस्तं मे जीवित-
 नार्थं, तदऽवश्यमेव दुःखावसानं करिष्यामि प्रा-
 णानामेषां विमोचनात् ; किं मे जीवितेन प्रयो-
 जनं तत् पुरुषरत्नं विना ;—हा कथं ! तेन वियो-

जिताऽपि इदानीमप्यऽहं जीवामि ! अहो मे नृ-
शंस-हृदयता ! हा नाथ ! हा हृदयवल्लभ ! सम्भव-
वय मामोदृशे समये आत्म-प्रदर्शनेन ।

इत्येवमादि बहुविधं विलपन्तीं भीमनरेन्द्र-
नन्दिनीं तांपसाः करुणार्द्र-मानसाः सादरं सन्ध्याय
समाश्लास्य च मधुराभिर्वाग्भिः प्रोचुः—‘कल्या-
णिनि ! वयं तपसा भूतं वर्त्तमानं भावि च सर्व-
मेव पश्यामः, अतः वयं त्वां ब्रूमः यत् त्वं न चिरा-
देव द्रक्ष्यसि पुनः पतिं, पतिव्रते ! सर्वपाप-विनि-
मुक्तं सर्व-शुभ-समेतं तदेव नगरं पूर्ववत् प्रशासतं
नलं निषध-राजम्, माऽत्र नो वचसि विकल्पः
कार्यः’ इत्यभिधाय ते नल-वल्लभां सहसैवाऽन्त-
र्दधुः साश्रमास्तपोधनाः । अथ सा दृष्ट्वा तत् मह-
दाश्चर्यं भय-विस्मय-निमग्ना प्रारभत मनसि चिन्त-
यितुम्—अहो किञ्चेतत् ! किम् स्वप्नो मया दृष्टः ?
न चाहं निद्रिता—किमैन्द्रजालिक-विचेष्टितमिदम् ?
न कोऽप्यैन्द्रजालिकोऽत्र दृश्यते ! किमासुरी दैवी
वा काऽपीयं माया ? को वा मन्दभागिनीं प्रतार्थ्य
कस्याऽपि फल-लाभाश्रयः । चित्रं ! चित्रं ! क्व
ते तापसाः ! क्व तदाऽश्रम-मण्डलम् ! क्व च सा
पुण्यजला तटिनी ? गन्धर्व-नगरमिव सर्वमेव मे,

पश्यन्त्या एव विलीनम् ! किमिदानीं करोमि ?
 क्व गच्छामि ? कस्य पुरतः स्वदुःखं निवेदयामि ?
 कं वा शरणमुपयामि ? हा प्राणेश्वर ! आदिश
 इदानीं किं मया कर्त्तव्यं मन्दभागिन्या त्वया
 विनाकृतयेति भूयो भूयः परिदेवयन्ती किं-कर्त्तव्य-
 विमूढा तमेव कान्तारं पत्युरन्वेषणार्थं भ्रमितु
 मारेभे, ददर्श च बहुशो द्रुम-गुल्म-लता-वृतान्
 पर्वतान्, मधुर-राव-राविणो विहङ्गमान् कलकल-
 मापततो निर्झरान्, विचित्र-मृग-गणसंयुतानि कान-
 नानि, विमल-सलिल-सञ्चारिणीः सरितश्च ।

एवं सा गत्वा किञ्चिन्तमध्वानं शुचिस्मिता,
 क्वचिदपि गज-वाजि-रथ-समूह-सङ्कुलं विविध-
 पण्य-पूर्ण-शकट-सङ्घ-समेतं काञ्चिदायतां नदीमुत्त-
 रन्तं महान्तं कमपि सार्थम् ददर्श, प्रविवेश च
 तेषामेव जनानां मध्यं सुमध्यमा । अथ ते सार्थ-
 युरुषा दृष्ट्वैव तामुन्मत्तरूपां शोकाकुलितां वस-
 नार्द्धसंवृतां कृशां विवर्णां मलिनां धूलिध्वस्त-
 शिरोरुहाञ्च—केचित् भय-विकल-गात्राः प्रदुद्रुवुः,
 केचित् केयं भविष्यतीति परां चिन्तामापुः, केचित्
 हताः स्म इति मत्वा विचुकुशुः, केचिद्विहताकार-
 दर्शनेन जहसुः, केचित्तां हन्तुमुद्येमुः, केचिच्च

कृपया जिज्ञासितुं मारेभिरे—काऽसि ? कस्याऽसि
 त्वं वरवर्णिनि ! कं वा वनेऽस्मिन् दारुणे मृग-
 यसे ? दृष्ट्वा त्वामीदृशाकारां विस्मिता भीताश्च
 वयं संवृत्ताः—कथय सत्यं—अपि मानुषी त्वम् ?
 अरण्यस्थीऽस्य महीधरस्य वा देवता ? विद्याधरी
 यक्षी राक्षसी वा काऽपि विहरसे ? अथवा या वा
 सा वा भवसि, वयं त्वां शरणं प्रपन्नाः—रक्षाऽस्मान्
 शरणागतान्, विधेहि क्षेममस्मत्-सार्थवाहस्य,
 यथाऽयं सगणः सद्रव्यः समीहितस्थानं याया-
 दिति । सैवमुक्त्वा लज्जा-विनय-मन्यरमवादीत्—
 मानुष्येवाऽहं सार्थपुरुषाः ! नैव देवी नाऽपि काऽपि
 देवयोनिः ; विदर्भाधिपतेर्भीमस्याऽऽत्मजाऽहं, न-
 लस्य च निषधेश्वरस्य वनिता—पतिमन्विष्यन्तो
 वने वने विचरामि । अपि दृष्टो भवद्भिः सुदूरा
 दागच्छद्भिः गजेन्द्रविक्रमः सिंह-संहननो नलो
 नाम कश्चित् पुरुषः ? येन तु वसनार्द्ध-संवीतेन
 धूलि-धूषरितेनाऽति-तेजस्विना—वह्निनेव भस्मा-
 च्छादितेन भाव्यम् ।—कथयत, महाभागाः ! दृष्ट
 इति ! जीवयत च तदेकजीवितामेतां मन्दभागि-
 नीम् ! अथ शुचिर्नाम सार्थवाह स्तामनवद्याङ्गी-
 सुवाच साध्वि ! कल्याणिनि ! अहमेवाऽस्य महतः

सार्थस्य नेता, आगच्छामि च विदूरात्—बह्वनेवा-
ऽस्मिन् महति गहने शार्दूलान् महिषान् कुञ्जरान्
वानरान् मृगान् मृगेन्द्रांश्चाऽपश्यम्—न च कदापि
भवतीं मानुषीं विहाय कमपि मर्त्यं व्यलोकय-
मिति । अथ सा भग्न-हृदया पुनरेव तं पृष्ठवती,
कुत्र खलु देशे सार्थोऽयम्भवतो गमिष्यति ? चेदि-
राजस्य सुवाहोर्जनपदमिति प्रत्युक्ता च ।

अथाकर्ण्य तत् सार्थवाह-वचनं चारु-सर्वाङ्गी
प्रारभत गन्तुं सह तेनैव सार्थेन भर्तृ-दर्शन-लालसा-
परीता, अतिचक्राम च भूरिशः सरितः बज्र-
विधानि वनानि अनेकांश्च महीधरान् कतिपयैरेव
दिवसैः । अथैकदा समतिक्रान्त-बहुलाऽध्वानस्ते
बणिजो ददृशुः एकत्र वनान्तरालवर्त्तिनं
प्रफुल्ल-कुमुद-कुवलय-कङ्क्षारं निर्मल-शीतल-स्वादु-
सलिलं तीर-दृश्यमान-प्रभूत-यवसेन्धनं कञ्चिदायतं
तडागं, मनोदधुस्तत्र निवेशाय आन्त-वाहनाः,
अवतस्थिरे च पश्चिमं तीरमस्याश्रित्य सत्वरमधिकृत-
रमणीय-भूमिभागाः । अथ निशीथे स्तिमितेष्व-
रण्यभागेषु निर्वाणायां दीपावल्यां सुप्तेषु च सार्थ-
पुरुषेषु, किमपि गजयूथं पानीयार्थं तमेव जला-
शयमाजगामः दृष्ट्वैव ते यूथवर्त्तिनो वनगजा

ग्राम्यगजान् इतस्ततः शयानान् रोषात् विस्त्रुत-
गण्ड-स्थला जिघांसया परितो धावितवन्तः ।
तेषाञ्च, शिखरि-च्युतानां शृङ्गाणामिव, धावमा-
नानां वेगेन वन-विटपिनो भग्नाः, शकट-शिविरा-
दयश्चूर्णिताः, गज-वाजि-गो-खरोद्ग-नराश्च विमर्दिता
बभूवुः । अथ ते निद्रान्धाः सार्थिकपुरुषाः सह-
सैवाऽतर्कितं भयमुपलभ्य किं-कर्त्तव्य-विमृष्टा हाहा-
कारं विमुञ्चन्तः परितो धावन्ति स्म । तत्र करिणां
करचरण-दशन-ताडिताः केचित् भग्न-पादाः, केचन
विस्लिष्ट-बाहवः, अन्ये चूर्णित-शिरसाः, अपरे विम-
र्दितोदराः, इतरे रुधिरास्रुता बभूवुः । एवं ते-
र्वन्यगजैस्तस्यां निशीथिन्यामतोव तेषां सार्थिकानां
कदनं कृतम् ।

ततः प्रभातायां यामिन्यां उदिते च मार्त्तण्डे
हतावशिष्टा स्ते भ्रातरं पितरं पुत्रं सुहृज्जनञ्च
शोचन्तो गन्तुमुपचक्रमिरे तस्मात् प्रदेशात् दिश-
मार्त्तरवैः पूरयन्तो वणिजः । अथ वैदर्भी तादृ-
शेऽपि विपत्त्याते अमुक्तजोविता सार्थिक-विनाश-
दर्शन-दुःख-कातरा च परिदेवयितु मारेभे, अहो !
किं मया दुष्कृतं कृतं मन्दभागिन्या ? किमपराधं
विधातुः ? केषां नाम दुरदृष्टानां फलपरिणामो-

ऽयम् ? जलधिमध्ये फलकमिव यदेव . मय्य
 सार्थिकवृन्दं मानवसम्बन्धवर्जितेऽस्मिन् प्रदेशे
 शरणमवाप्तवती, तदपि ममैव भाग्यविपर्ययात्
 कार्लरूपिणा मतङ्गजयूथेन हृतम् ! नूनमद्यापि
 सुमहानेव दुःखभारो मया भोक्तव्यो विद्यते, तदर्थ-
 मेव न विमर्दिताऽस्मि करिभिरेतैः । जगति न
 किञ्चिदपि नराणामदैवकृतं विद्यते, नचाऽहं
 स्मरामि बालभावेऽपि कर्मणा मनसा वाचा वा
 किमपि दुष्कृतमाचरितं यदर्थमेवं मे दुःखमुपनतं
 भवेत् । मत्स्ये स्वयम्बरसमये लोकपाला यन्मया
 विमानिताः, तस्यैव मे फलमद्य विपक्वम् ; नूनं
 तेषामेव प्रभावेण ईदृशीं विषमां दशां प्राप्त-
 वत्यस्मि ; भवतु, भो लोकपालाः ! विदन्ति भवन्तो
 लोकानामान्तरं तत्त्वं, अतो न किञ्चित् मे निवे-
 दयितव्यं विद्यते ; केवलमान्तरेण भावेन शरणं
 वः प्रपन्नाऽस्मि, विधत्त मे तत् यत् युष्मभ्यं रोचत
 इति । इत्येवमादि विलपन्ती, स्वानि भाग्यानि
 शोचन्ती, विदर्भराज-तनूजा हतावशिष्टैः सार्धं
 ब्राह्मणादिभि रगच्छत् सा चेद्दि-राज-राज्यम्
 प्रविवेश च पुरं सायाङ्गे सायन्तन-सुधाकर-सुन्दर-
 सुखी सुबाहोर्महोपालस्य ।

अथ तामर्ह-वसन-सम्बोतां पर्याकुल-लोचनां
 कृशां दीनामसंस्कृत-मुक्त-रुद्ध-केशां पांशु-कईमाव-
 लेपेऽपि स्फुट-लक्ष्यमाणाऽलौकिक-रूप-लावण्यां म-
 त्तामिव उन्मत्तामिव किमिवाऽन्विष्यन्तीं नगरान्तरं
 भ्रमन्तीं नगरवासिनो विस्मयोत्फुल्ल-नयना विलो-
 कयितुमारेभिरे । बालाश्च रथ्या-विहारिणो दृष्ट्वा
 तां तदाकारां परितः परिवार्य केचिज्जहसुः, केचन
 हस्ततालान् ददुः, केचिदुपल-खण्डादिभिराजप्लुः,
 केचिच्च वसनप्रान्तेषु तामाक्रष्टुं प्रवृत्ताः । सां तु
 तैः, एवमनुगम्यमाना राजाट्टसविधं भ्रमन्ती प्रा-
 सादशिरोवर्त्तिन्या राजमात्रा प्रेक्षिता, आनीता च
 स्वसमीपं धाव्या समाश्वास्य श्रुत्वा वाचा । अथ
 तां प्रासाद-तलमारूढां रूपेणोद्भासयन्तीमिव
 दिव्यानि गृहाणि, राजजननो विस्मय-विकसित-
 नेत्रा पृष्टवती—काऽसि त्वं वराङ्गणे ! किमर्थं वा
 ईदृशावस्था भ्रमसि ?—नहीदं ते मानुषं रूपं !
 उन्मत्तवेश-प्रच्छन्नाऽपि लक्ष्मीरेव त्वं मे प्रतीयसे ।
 एषा खलु ते गात्रयष्टिर्विहीनाऽपि भूषणैर्मघोदर-
 मध्यगता तडिदिव लक्ष्यते, अतो नार्हसि मां
 प्रतारयितुं, ब्रूहि सत्यं काऽसि कस्याऽसीति ।

सालवादीत् मैवं ब्रूहि मां महाभागे ! भर्तृ-

दर्शन-लालसामनौचजातीयां सैरिन्ध्रीं मामवैहि ।
 भक्तां हि मन्दभागिन्या असंख्येय-गुणो रूपवानु-
 दारसत्त्वो दिवश्च्युतः कोऽपि देव इव मूर्त्तिमान्,
 यस्याऽहं ह्यायेवाऽनुगामिन्याऽऽसम् । अथ भाग्य-विष-
 र्थयादतिमात्रं देवने प्रसक्तः, निर्जितः शकलानि
 रत्नानि, वनमेकाको स एकवसनः समाश्रितवान्,
 अहञ्चाऽनुवव्राज नानोपायैस्तं समाश्वासयन्ती ।
 अथ केनचित् कारणान्तरेण तदप्येकवसनं तेनाऽप-
 हारितं, परिदधे च स ममैव वसनस्थाऽर्द्धम् । अन-
 न्तरमेकदा तदपि स क्त्वा परित्यज्य मां निद्रा-
 तुरां निर्जनेऽरण्ये, कापि पलायितः । साऽहं विना
 तेन नील-नलिन-नयनेन किं करोमि, किं
 पश्यामि, किं शृणोमि, क्व गच्छामि, कुत्र तिष्ठा-
 मोति किमपि न जाने, केवलमहर्निशं तद्विरहानल-
 दह्यमान-हृदया उन्मत्तवत् पर्यटामीति । राज-
 माता तु निश्चम्य तस्याः सर्वं शोक-पूर्ण-मुदन्तं
 दृष्ट्वा च तामशु-विललिताक्षीमतीवदीनावस्थां परां
 • करुणा मुपपेदे, उक्तवती च अयि कल्याणिनि !
 दुहितरीव त्वयि मे मानसं नितरामिव स्निह्यति, न
 जाने किमत्र कारणम्—तद्वसाऽस्मिन् मत्पुत्रे निर्भी-
 कहृदया ; मृगयिष्यन्ति ते भर्तारं ममैव पुरुषाः ।

कदाचित् सोऽपि परितो धावन् स्वयमेवाऽत्राऽऽ-
 गच्छेत् ; अतोऽत्रैव वसन्ती निःसंशयं पतिमुपल-
 प्स्यसे, एतन्मे मनसि समुत्पद्यते—जहीहि श्लोकं—
 अत्रैव वसेति । सा तु तदाकर्ण्य सविनयमुवाच
 अयि महाभागे ! महाननुग्रहोऽयं मयि भवत्या
 प्रदर्शितः, परमहं समयेन केनचित् वस्तुं शक्नु-
 याम्—अहमुच्छिष्टं न भोक्ष्ये—पादान् न धाव-
 यिष्ये, अन्यांश्च पुरुषान्नाभाषिष्ये । यदि कश्चि-
 दिदृश्यः प्रार्थयेन्मां पुरुषः, स त्वया कठिनतरं दण्ड-
 नीयः । भर्तुं रुदन्तज्ञानार्थं केवलमहं समये समये
 ब्राह्मणानऽवलोकयिष्ये, इत्येष मे समयः, यमनति-
 क्रम्यैवाऽहमत्र वस्तुं शक्नुयाम्—अन्यथा विसृज
 मां, यामि यत्र मां नयने नयत इति । राजमाता
 तु निश्चय्य तस्याः परमपातिव्रत्य-सूचकान् निय-
 मान् अतीव प्रहृष्टेन चेतसा तां प्रत्युवाच—भद्रे !
 सर्वमेव ते समयमहं पालयिष्यामि, मा भैषीः,
 आगच्छ मया सहेति तामादाय स्व-दुहित-समीपं
 गत्वा तामुवाच सुनन्दे ! सुर-सुतोपमा मयैषा
 सैरिन्ध्री समासादिता—इयन्तु रूप-गुणोपेता
 वयसा च समाना तवैव सखी भवतु—नाचरेः
 कदाचिदप्यस्यां किमप्यऽन्याय्यरूपमिति । सुनन्दः

तु प्राप्य तां सर्वाकारहृदयङ्गमां सहचरीं परमाङ्गा-
दिता स्वगृहमुपगम्य सर्वासु सखीषु तां न्यवेदयत् ।
दमयन्त्यऽपि तत्र रूपेण विनयेन शीलेन च सर्वासां
प्राणभूता सर्वाभिः परिपूजिता च सन्तोषित-
सुनन्दा-मानसा निरुद्देगा नल-चिन्ता-धरायणा
न्यवसत् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

नलस्तु निषधराजः उत्सृज्य तां निद्रा-विकला-
मङ्ग्वसनां वनान्ते वैदर्भीं पर्थटन्नितस्ततः शो-
कान्ध-मानसः क्वचिदेकत्र वनराजीर्दहन्तं प्रचण्डं
दावानलं ददर्श, शुश्राव च तन्मध्यवर्त्तिनः कस्या-
ऽपि भूतस्य “भो भोः पुण्यश्लोक महीपते नल !
सत्वरं सत्वरं—अभिधाव—त्रायस्व मां महतो
भयात्” इत्यसक्तदुष्परन्तमुखैरार्त्तनादम् । श्रुत्वैव
“न भेतव्यम्—न भेतव्यम्—अथमहमागतोऽस्मि”
इत्यभिधाय त्वरितपदं गत्वा वङ्गेरभ्यन्तरं,
अपश्यदेकत्र कुण्डलीकृतं शयानं कमपि भु-

जङ्गमम् । स तु वेपमानः कृताञ्जलिरभाषत
 राजन् ! विद्धि मां नागं कर्कोटकं नाम ।
 मया हि क्रूरबुद्धिना देवर्षौ नारदे खल्वऽपरा-
 दम् । स तु मन्यु-परीतो मामभिगमवान् “तिष्ठ
 रे दुरात्मन् ! स्थावर इव, यावत् कश्चित् नलो
 नाम भूमिपतिः इतस्त्वाम् स्थानान्तरं नयतीति”
 अहन्तु तस्य देवर्षेः शापात् पदात् पदमपि चलितुं
 न शक्नोमि ; अतो रक्ष मां राजन् ! करुणवा,
 श्रेयः स्तुवाहमुपदेक्ष्यामि, सखा च ते भविष्यामि,
 नास्ति जगति कोऽपि मत्समः पन्नगः ; अतो
 मया सुहृदा कदाचिदपि तवार्थः कोऽपि सम्पत्-
 स्यते । तिष्ठतु तावत् तादृशालापः ; अहमिदानीं
 लघुर्भवामि—सत्वरमादाय मामपसर” इत्यभिधा-
 यैव स नागपतिरङ्गुष्ठ-मात्रको बभूव । नलोऽपि
 तमादाय दाव-शून्यं देशं प्रायात् । अथ तत्र तं
 त्यक्तुकामं कर्कोटकः पुनरब्रवीत्—राजन् ! स्वा-
 न्येव कानिचित् पदानि गणयन् गच्छ, तत्रैवाऽहं
 ते श्रेयो विधास्यामि । सोऽपि तद्वचनात् संख्यातु-
 मारब्धवान् ; व्यतीतएवच दशमे पदे कर्कोटकस्तम-
 दशत्, दष्टस्य च तस्य स्वाभाविकं रूपं सहस्रैवाऽ-
 न्तरदधात् । अथ स विद्वत-रूपो विस्मय-विह्वलः

नेत्रः स्तब्ध इव तस्थौ, दंदर्शं च पुरोवर्त्तिनं स्वरूप-
धारिणं नागम् । अथ तं विस्मितं राजानं कर्को-
टकः सान्त्वयन्नब्रवीत् महोपते ! मा भैषीर्विहृत-
रूप-दर्शनेन, मया ते स्वरूपमेवमन्तर्धापितं यथा
त्वां स्वरूपतो न कोऽपि भ्रत्यभिजानीयात् ५ यत्-
कृते च त्वमदुःखार्होऽपि ईदृशेन दुःखेनाऽभिपरीतः,
यो हि त्वामनागसमपि केवलमसूयया दारुणा-
मिमां यन्त्रणामनुभावयति, स खलु दुरात्मा महिष-
दग्ध-शात्रो नियतमेवाऽतोव क्लेशमनुभवन् त्वयि
निवर्त्यति । किम्बहुना यावदेवाऽसौ त्वां न मो-
क्ष्यति, तावदेवाऽस्य विष-ज्वालाऽपि नाऽपगमि-
ष्यति ; तव तु मनुष्येन्द्र ! मत्प्रसादात् नमानवेभ्यः
न श्वापदेभ्यः नाऽपि केभ्यश्चिदपरेभ्यो भूतेभ्यो भयं
भविता ; प्राप्स्यसि च त्वं रणमुखे राजेन्द्र ! शश्व-
देव विजयम् ।

अधुना त्वं प्रख्यापयन्नाऽऽत्मानं स्मृतं बाहुकं
नामं, गच्छाऽयोध्याया मृतुपर्णस्य राज्ञः समी-
पम् । स चेच्छाकु-कुल-प्रदीपः परमेव प्रावीण्य-
मुपगतवानऽक्षक्रीडासु । सहवास-सम्पर्कात् स ते
परं मित्रं भविष्यति, दास्यति च तुभ्य मन्त्र-हृदय-
ज्ञानं, समादाय तत्सकाशादश्व-हृदय-विद्याम् ।

यदा तु त्वमर्च-हृदय-ज्ञो भविष्यसि तदैव श्रेयसा,
दारैः, तनयाभ्यां, राज्येन च योक्ष्यसे, एतत्त-
सत्यं ब्रवीमि । यदा तु राजन् ! स्वकीयं रूप-
मवलोकयितुमिच्छेः तदैवाऽहं त्वया स्मर्त्तव्यः,
इदञ्च वीसीयुगं परिधात्व्यम्, अनेन हि वाससा
च्छन्नो नियतमेव स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे, इत्यभि-
धायैव स नागराजः प्रदाय तस्मै दिव्यं वासी-युगलं
उपदिश्य च बह्वनि श्रेयांसि सत्वरमन्तरदधात् ।

अन्तर्हिते तु तस्मिन् नागाधिपतौ प्रयवौ स
राजा निषधेश्वरः चतुर्णस्य राज्ञो नगरं प्राप्त-
वांश्च तद् दशमे दिवसे । अथ स राजानमास्यांन-
गतमुपलभ्य विनयावनतो वक्तुमुपक्रान्तवान्—
राजन् ! नास्ति मत्सदृशः कोऽपि पृथिव्यामश्व-
सारथ्य-कर्मणि ; राजनीतीनामपि किञ्चिदभि-
ज्ञोऽस्मि ; अन्नादिकमतीव सुरसं पक्तुमहं जा-
नामि । यानि चापराणि शिल्पानि सन्ति, यद्वा-
ऽतीव दुष्करं पृथिव्यां विद्यते, तत् सर्वमेवाहं कर्त्तुं
यतिष्ये ; अतो यद्यर्थो मया भृत्येन, भरस्व मां.
भूपते ! नाम्ना बाहुकमिति । चतुर्णसु समा-
कर्ण्य तद्वचनं दृष्ट्वा च तस्य सर्वगुणाशंसि शरीरं
अतीवप्रीतो निजगाद, भद्र ! बाहुक ! स्वच्यन्ते .

सर्वं एव गुणास्तवाऽस्थामाकृत्यामेव ; विशेषतः
 शीघ्रयाने सदैव मे मानसं रमते, अतो यतस्व मे
 वाहान् मनोजवान् कर्तुम्, ददामि तुभ्यमह-
 मश्वाध्वचतां बहुशतेन वेतनेन ; इमौ च पुरतो
 दृश्यमानौ वार्ष्णेय-जीवलैः सदैव त्वामुपचरिष्यतः ;
 एताभ्यां सार्द्धं यथासुखं निवसेति ।

अथैवमुक्तौ दासत्व-प्राप्तार्थं परम-संहृष्टः पुण्य-
 श्लोकस्ताभ्यां सह तत्रैव राजभवने न्यवसत्, वैदर्भी-
 चिन्ता-जर्जरित-हृदयस्तु प्रतिदिनमेव सन्ध्या-
 समये श्लोकमिममुदगायत्—

“कं नु सा क्षुत्पिपासाक्षां आन्ता श्रेते तपस्विनी ।

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साऽथोपतिष्ठति ! ॥”

ततो नित्यमेव ब्रुवन्तमेवं एकदा जीवलो
 निशायां पृष्ठवान् सखे बाहुक ! का सा नारी ?
 कस्य वा पत्नी ? यां नित्यमेव त्वं एवमनुशीचसि ?
 यदि न दोषः कथनेन पूरय मे कौतूहलमिति ।
 स त्वेवं भूयोभूयः पृष्टः प्रत्युक्तवान्—सखे ! किमहं
 ब्रवीमि ! सा खल्वासीत् कस्याऽपि मन्दमतेः, पता-
 केव पतिव्रतानां प्राणिभ्योऽपि प्रियतरा पत्नी । स
 खलु नष्टभाग्यः क्तिनाऽपि कारणेन तया विप्रयुक्तः
 शोकानलदह्यमानोऽगमिसौ भ्रमित्वा बहून् देशान्

अनुभूय च दारुणमाधि, वसति कचिदपीदानीं
समासाद्य किञ्चन सर्वथाऽनर्हं, गायति च प्रसि-
दिनं निशागमे श्लोकमिमं, संस्मरन् तां विनि-
न्दितेन्दुवदनां हृदयाधिकाम् । सा तु सोध्वी
कान्तारेऽप्यनुगता, परित्यक्ता च तेन पापमतिना
किमिदानीमपि जीवति ? अहो ! एकाकिनी,
मार्गाणामनभिज्ञा, सुखोचिता, सुकुमारी, क्षुधा
पिपासया च परित्यक्ताङ्गी किमधुनाऽपि प्राणिति ?
हा धिक् ! मानुष-समागम-शून्ये सिंह-शार्ङ्ग-ल-
सेविते दारुणे गहने परित्यक्ता पाषाण-हृदयेन
किमद्यापि प्राणान् धारयति ? इत्येवमात्मवृत्ता-
न्तमविस्मृतमश्रुजलाविलासः समये समये जीवन्नाय
निवेदयन् दमयन्ती-चिन्तयैव दिवानिशं यापयन्
इच्छन्नपि प्राणां त्यक्तुमपारयन् पुण्यश्लोको नलो
निषवेश्वरो बह्वनि दिनानि यावत् तस्यैव राज्ञ
अतुपर्णस्य नगर्यामज्ञातवासं न्यवसत् ।

समाप्तोऽयं पूर्वभागः ।

